GOVERNMENT OF INDIA
NATIONAL LIBRARY, CALCUTTA

Class No. Mar 891·461
Book No. V375K
N. L. 38. V.2
MGIPC—S1—19 LNL/62—27-3-63—100,000.

NATIONAL LIBRARY.

This book was taken from the Library on the date last stamped. A late fee of 1 anna will be charged for each day the book is kept beyond a month.

N. L. 44.
MGIPC—S4—39 LNL/56—15-4-57—20,000.

KAVYASANGRAHA 19.

THE POEMS

OF

VÂMAṆA PAṆḌITA.

(THE GREAT MARÂTHÎ POET OF THE MAHÂRÂSHTRA).

"Poetry is the spontaneous overflow of powerful feelings."

WORDSWORTH.

Vol. II.

EDITED WITH

CRITICAL AND EXPLANATORY NOTES

BY

VÂMANA DÂJÎ OKA,

HEAD MASTER, HIGH SCHOOL, RAIPORE.

PRINTED AND PUBLISHED

BY

TUKÂRÂMA JÂVAJÎ,

PROPRIETOR OF JÂVAJÎ DÂDÂJÎ'S "NIRṆAYA-SÂGARA" PRESS,

Bombay.

1896.

Price 1½ Rupees.

Mar
891.461
V375K
v.2

(Registered under Act XXV of 1867.)

[All rights reserved by the publisher.]

काव्यसंग्रह. १९.

महाराष्ट्रकविवर्यवामनपंडितकृत

कवितासंग्रह.

"अन्यत्र नसे, कवनीं यावे रस सर्व, हा नियम कांहीं, ।
केली, भाषाकवि जे, त्यांची तों गर्वहानि यश कांहीं." ॥

मोरोपंत–वामनपंडितस्तुति.

भाग दुसरा.

हा

वामन दाजी ओक,

हेडमास्तर, हायस्कूल, रायपुर,

यांनीं अर्थनिर्णायक व अवांतर माहितीच्या टीपा देऊन तयार केला.

तो

मुंबईत जावजी दादाजी यांच्या "निर्णयसागर" छापखान्याचे मालक तुकाराम जावजी यांनीं छापून प्रसिद्ध केला.

१८९६.

किंमत सव्वा रुपया.

NOT TO BE LENT OUT
SHELF LISTED
Mar
891.461
V375K
Vol 2
NATIONAL LIBRARY
NO. 2326
DATE
CALCUTTA

महाराष्ट्र भाषेचें आणि कवितेचें

आस्थापूर्वक अध्ययन

करूं पाहणाऱ्या सज्जनांस

हा ग्रंथ

सप्रेम अर्पण करतों.

'काव्यसंग्रह'कार.

अनुक्रमणिका.

अनुक्रमांक.	काव्यनाम.	ग्रंथसंख्या.	पृष्ठांक.
	१. कृष्णचरितविषयक आख्यानें.		
१	राधाविलास	७७	१–१३
२	राधाभुजंग	५७	१३–२१
३	भामाविलास	४८	२१–२९
४	नौकाक्रीडा	१७	२९–३२
५	जलक्रीडा	३३	३३–३६
६	गोरसविक्रय	५	३७–
	२. रामचरितविषयक आख्यानें.		
७	रामस्तव	९	३७–३८
८	हनुमंतस्तव	५	३८–
९	जटायुस्तुति	४४	३९–४२
	३. वेदांतविषयक प्रकरणें.		
१०	चित्सुधा	४३	४२–४६
११	प्रियसुधा	१८	४६–४८
१२	तत्वमाला	१८	४८–५२
१३	विश्वासबंध (गुरुबोध)	२२	५२–५५
१४	राजयोग	३५	५६–६१
१५	प्रेमसरी	५८	६१–६८
१६	योगवासिष्ठ	२३	६८–७१
१७	गीतार्णवसुधा	१०३	७१–८४
१८	चरमगुरुमंजरी	१७४	८५–१०७
१९	कर्मतत्व–फलतत्व	५५	१०७–११८
	,, –यत्नतत्व	३६	११८–१२३
	,, –भोगतत्व	४८	१२३–१३३
	,, –भोक्तृतत्व	५४	१३४–१४७

अनुक्रमांक.	काव्यनाम.	ग्रंथसंख्या.	पृष्ठांक.
	कर्मतत्व—आत्मतत्व	७१	१४७—१६२
	,, —वेदतत्व	११७	१६३—१८८
	,, —जीवतत्व	५३	१८८—२००
	,, —अनुभवतत्व	९०	२००—२२१
२०	उपादान	२७	२२१—२२४

एकंदर ग्रंथसंख्या—१२४०

परिशिष्टें.

अनुक्रमांक.	परिशिष्टनाम.	पृष्ठांक.
१	पाठभेद	१—२
२	अधिक पद्यें	३

सूचना.

हा भाग तयार करण्याच्या कामीं कै० वा० दत्तात्रय घनश्याम सबनीस (वेंगुर्ले) यांनीं जीवापाड मेहनत घेतली, 'कर्मतत्वां'तील टीपांचा बराच भाग यांच्या हातचा आहे. यास्तव आम्ही त्यांचे फार फार आभारी आहों. तसेंच रा० रा० गजानन महादेव शाङगीळ (मुंबई) यांनीं 'कर्मतत्वा'ची हस्तलिखित प्रत पाठभेद पाहण्यास दिली व विष्णु पांडुरंग कुळकर्णी (उंब्रज) यांनीं 'नौकाक्रीडें'तील पाठभेद पाठविले, यास्तव त्यांचेही फार आभारी आहों.

'काव्यसंग्रह'कार.

वामनपंडितकृत स्फुट काव्यें.

भाग दुसरा.

कृष्णचरितविषयक आख्यानें.

१. राधाविलास.[1]

(श्लोक).

करुनि नमन देवा बाळरूपा हरीतें,
सुरस[2] चरित ज्याचें जें केलीला हरीतें,[3] ।
कथिन सुरत 'राधाकृष्णलीला' प्रबंध
तुटति पठणमात्रें सर्व मायीक बंध. ॥ १

---

१. या काव्यांत वृषभानुकन्या राधा आणि भगवान् श्रीकृष्ण यांच्या विलासाचें वर्णन केलें आहे म्हणून याला 'राधाविलास' असें अन्वर्थक नांव दिलें आहे. पंडितांनी या काव्याला कदाचित् 'राधाकृष्णलीलाप्रबंध' अशी संज्ञा दिली असावी, असें प्रथम श्लोकाच्या तृतीय पादावरून दिसतें. या काव्यांत कृष्णाचा खोडाळपणा, राधेचें पूर्वजन्मवृत्त, कृष्णाचें यौवनधारण, राधाकृष्णविलास, विपरीतनिधुवन, राधापतीचें स्वगृहागमन, राधेची थांदल, कृष्णप्रार्थना, त्याचें बालरूपधारण, नंदराधादिकांचें संभाषण इत्यादि विषय सुरस वर्णिलेले आहेत. २. 'सुरत' असा अन्यपाठ आहे. ३. पातक. ४. नाशितें. ५. 'चरित' असा अन्यपाठ आहे. ६. काव्य, प्रकरण. ७. 'श्रवण' असा अन्यपाठ आहे. ८. मायेसंबंधी पाश. ९. या पद्यांत मंगलाचरणपूर्वक वर्ण्यवस्तुनिरूपण आहे. काव्यारंभीं वर्ण्य विषयाचा सारांश सांगण्याचा वामनाचा परिपाठ आहे असें 'कृष्णजन्म' 'उखलबंधन' 'मृत्तिकाभक्षण' 'वनसुधा' इत्यादि काव्यांवरून दिसतें. "वामनाच्या प्रत्येक ग्रंथाच्या आरंभी बहुतकरून परमात्म्यास वंदनरूप मंगलाचरण केलेलें आढळतें. ही गोष्ट पंडितानें वृद्धपरंपरेनें ग्रहण केली असावी अथवा पंडित मोठा भगवद्भक्त होता यास्तव कोणत्याही कामास प्रवृत्त होतांना भगवच्चरणीं लीन व्हावें हें त्यास स्वभाविकच झालें होतें असेंही मानितां येईल. कसेंही असलें तथापि ग्रंथारंभीं मंगलाचरण करण्याचा संप्रदाय तत्त्वतः फार चांगला आहे असें आम्हांस वाटतें. ग्रंथारंभीं मंगलाचरण केल्यानें ग्रंथास मंगलमुखता प्राप्त होते. तिजपासून ग्रंथ रचण्यास अथवा वाचण्यास आरंभ केल्याबरोबर कर्त्याच्या अथवा वाचकाच्या हृदयांत प्रेम आविर्भूत होऊन तो भक्तिमान् होतो. दुसरें, भक्तिमान् झाल्यानें मनाच्या तामसादि वृत्ति मावळून, सात्त्विकभाव उत्पन्न होऊं लागतात; यामुळें मन निर्मळ होऊन ग्रंथांत मार्दव, माधुर्य, प्रसाद हे गुण सहज येतात. तिसरें, अनंतकालानंतर अशा ग्रंथांच्या अवलोकनानें, प्राचीनकाळीं ईश्वरभक्ति कितपत जागृत

कोणेके दिनिं नंदभाजसदनीं ते राधिका सुंदरी
आली, सुंदर रूप पाहुनि तिचे धाया बहु घे हरी; ।
राहेना जननीकडेवरि, रडे लोळे महीं 'मावया !
कां रे ! बा ! उगला न राहसि कसा ? मधूं दवी केधवां ? ॥ २
उचलि जननी त्यातें, सर्वथा तो न थारे,
निजवि, फिरवि, दावी, पांखरांचे हि थारे ।
शुक पिक अणि लावे पारवे हंस मोर,
हरिमन न रमेची चित्रशाळेसमोर. ॥ ३
तेंही तयासि न रुचे, बहु कोप दावी, त्याची अगम्य करणी कवणें वदावी ? ।
क्रोधें करूनि जननी मग त्यास दीपी, 'राहें उगा' म्हणत तें न मनीं कदापी ॥
नाना प्रयत्न जननी करितां वळेना, 'कां आजि बाळ चळला ? सहसा कळेना.' ।
राधेप्रती वदतसे मग नंददारा, 'घेऊनि सांत्वन करीं, तरि या उदारा.' ॥५
तियेसि संतोष विशेष झाला, त्वरें करूनी मग त्या अंजाला ।
कडेवरी घेत धरोनि पाणीं; राहे उगा तो मग चक्रपाणी. ॥ ६
आश्चर्य मानी मग नंददारा, 'जालें' म्हणे 'काय करूं उदारा; ।
मातें बहू कष्टविलें खळानें, राधे ! तुवां शांतविला पळानें.' ॥ ७

होती हें समजण्यास साधन होतें. याशिवाय ईश्वराविषयीं कृतज्ञता व पूज्यत्वबुद्धि प्रकट केल्यानें अंशतः कृतार्थ झाल्याचा निर्भेळानंदही होतो. याप्रमाणें मंगलाचरणापासून पुष्कळ हित आहे यांत कांहीं संशय नाहीं. आतां कित्येक नास्तिकमताचे अथवा अभक्तिमान् लोक, मंगलाचरण करणें हें कालाचा व्यर्थ व्यय करणें आहे असें कदाचित् मानितील; परंतु मनुष्य कितीही ज्ञानी असो तो भक्तिमान् नसेल तर त्याला कधीं समाधान होणार नाहीं. ह्या सिद्धांताप्रमाणें भक्तीचें लक्षण मनांत आणिलें म्हणजे मंगलाचरणांत जो ग्रंथकाराचा काल गेला तो कालाचा अत्यंत उपयोगी व्यय झाला असें मानण्यास कांहीं हरकत नाहीं." [हंसकृत वामनावरील निबंध–पृष्ठ २१-२२ पहा.]

१. भार्या, स्त्री. २. सुप्रसिद्ध अशी. ३. आकृति, लावण्य. ४. हट्ट. ५. महीवर (भूमीवर) लोळे. ६. उगाच. ७. केव्हां. ८. स्थिर होई, स्तब्ध राहे. ९. समुदाय. १०. कोकिल. ११. दटावी. १२. मानी. १३. नंदाची पत्नी. (यशोदा.) १४. त्या राधेला. १५. जन्मरहित कृष्णाला. १६. हात. १७. कृष्ण. 'चक्रपाणि' हें तद्गुणसंविज्ञान बहुव्रीहि समासाचें उदाहरण आहे. ज्या वर्णिलेल्या गुणांचें संविज्ञान (चिन्ह, खूण) ज्याच्या विशेष्यांत नित्य सांपडतें तो 'तद्गुणसंविज्ञान' बहुव्रीहि समास होय. येथें हातांत चक्र असणें हा जो गुण सांगितला तो कृष्ण या विशेष्यांत नित्य आढळतो. बहुव्रीहि समासाच्या दुसऱ्या प्रकारास 'अतद्गुणसंविज्ञान' असें म्हणतात. १८. मला. (यशोदेला.)

म्हणे राधा, 'मातें उशिर बहु जाला, चंपळ हा,
त्वरें घ्यावा बाई! [illegible] घरिं पेटेल कलहा'. ।
वदे ऐसें, ठेवी हरि जननिअंकीं, अणि निघे,
रडे तों आक्रोशें, उचलुनि कडेला जननि घे. ॥ ८
कृष्ण फार करितो रुदनातें, अंतरीं धरित तो निज नातें, ।
मागुती जननि दे तिजपाशीं, 'खेळवीं' म्हणतसे 'व्रजवासी.' ॥ ९
राधा म्हणे, 'बहुत एथ उशीर जाला, वाटे मदीय सदनीं निज कांत आला, ।
क्रोधें करूनि मज ताडिल तो, न सोडी. तेव्हां जिणें सजणि! काय तयांत गोडी?'॥
'घेवोनियां कृष्ण घरासि जावें, राधे! पतीचें भय हें त्यजावें, ।
जेव्हां तुला कांत वदेल रागें, तेव्हां तया एथिल वृत्त सांगे.' ॥ ११
ऐसें तिला बोधुनि, पूत नारी दे तीजपाशीं मग पूतनारी, ।
मागेल तें दे, न करोनि वाणी.' माता अशी सांगत तीस वाणी. ॥ १२
यानंतरें त्वरित घेउनियां उदारा, आली पहा स्वसदनाप्रति गोपदारा, ।
आनंदला हरि मनीं बहु त्याच काळीं, राधाहि ते पडलि हर्षमहासुकाळीं. १३
ठेवूनी निज मंचकावरि हरी राधा उभी राहिली,
नेत्रीं ते मदनास निंदित अशी मूर्ती बरी पाहिली; ।
तेव्हां ते मदविव्हला निजमनीं होऊनियां कामिनी
मानी अंतरिं खेद 'हा युव नसे, आणी नव्हे यामिनी.' ॥ १४
देखोनी तरि बाळरूप हरिचें राधेमनीं काम हा
जालासें कथिलें, परंतु सकळां आश्चर्य वाटे महा. ।

---

१. या श्लोकाचें वृत्त **'शिखरिणी'** आहे. याचें लक्षण:—'यमनैः सभलैर्गैन युक्ता सप्तद-शाक्षरा । षडेकादशविच्छेदवती शिखरिणी मता ॥' [क्षेमेंद्रविरचित सुवृत्ततिलक—प्रथम विन्यास ३४.] या वृत्ताविषयीं सुवृत्ततिलकांत पुढील विवेचन केलें आहे:—'शिखरिण्याः समारोहत्सचूली-वीजसः स्थितिः । सैव लुप्तविसर्गोतिः प्रयातांतसमुन्नतिम् ॥ शिखरिण्याः पदैश्छिन्नैः स्वरूपं परिहीयते । मुक्तालतेव निःसूत्रमुक्तैर्मुक्ताफलैरिव ॥' [सुवृत्ततिलक—द्वितीय विन्यास ३१-३२.] २. चंचल स्वभावाचा. ३. नवरा फार रागें भरेल. ४. आईच्या मांडीवर. ५. मोठा गळा काढून. ६. गोकुळ. ७. जगणें, जीवित. ८. नवरा. ९. पवित्र. (पवित्र नारी=यशोदा.) १०. पूतनेचा शत्रु, पूतनेचा प्राण हरणकर्ता. (कृष्ण). ११. कमतार्इ. १२. यशोदा. १३. राधेला. १४. वाचा. १५. गव-ळ्याची स्त्री. (राधा.) १६. आनंदाच्या मोठ्या पर्वसमयीं. १७. मदनाची निंदा करणारी=मदनाहून अधिक सुंदर. १८. कामपीडिता. १९. स्त्री. २०. तरुण. २१. रात्र.

अद्यापी शिंशुदर्शनीं युंवतिला उन्मादं कांमा नसे

राविअंतारिं हो विकार घडला, भावार्थ ऐसा असे. ॥ १५

पूर्वीं हे गंणिका असोनि शुंचिनें कर्णाटदेशीं पहा

श्रींरंगीं तरि चित्त अर्पुनि सदा केलें व्रतातें महा. ।

स्नानातें करि कातिकीं नुंगवतां मित्रा करी पूजना

त्याचें रूप मनांत आणित सदां नेणें दुज्या योंजना. ॥ १६

बहुत दिन अशी तें आचरे हो! व्रतातें,

परम सदयतेनें पाहिलें कांमतातें; ।

---

१. लहान मुलाच्या दर्शनानें. २. तरुणीला. ३. कामविकार. ४. या श्लोकाचें वृत्त 'शार्दूलविक्रीडित' आहे. याचें लक्षण असें आहे:—'मसजैः सततैर्गेन युक्तमेकोनविंशवत् । शार्दूलक्रीडितं प्राहुर्द्विकैर्द्वादश सप्तभिः ॥ ३६ ॥'[सुवृत्ततिलक—प्रथम विन्यास], 'साकारायक्षरैः पादपर्यंतैः सविसर्गकैः । शार्दूलक्रीडितं धत्ते तेजोजीवितमूर्जितम् ॥ ३५ ॥ विसर्जनीयस्योच्चेन पदैर्निर्व्योचतैरिव । शार्दूलक्रीडितं याति पाठे लायसतामिव ॥ ३६ ॥ विच्छिन्नपादं पूर्वार्धे द्वितीयार्धे समासवत् । शार्दूलक्रीडितं भाति विपरीतमतोऽधमम् ॥ ३७ ॥ आद्यंतयोर्गुणोत्कर्षकांत्या सवीतिशालिनोः । शार्दूलक्रीडितं धत्ते मध्ये तद्गौरवोन्नतिम् ॥ ३८ ॥ आद्यंताकारविरहात्पर्यंते चाविसर्गतः । शार्दूलक्रीडितं स्वस्य रूपं नैवोपलभ्यते ॥ ३९ ॥' [सुवृत्ततिलक—द्वितीय विन्यास.] 'शौर्यस्तवे नृपादीनां शार्दूलक्रीडितं मतम् ॥' [सुवृत्ततिलक—तृतीय विन्यास.] याचा भावार्थ असा:—ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणांत १९ अक्षरें असतात आणि बाराव्या आणि त्यानंतर सातव्या अक्षरावर यति असतो आणि ज्यांत म-गण, स-गण, ज-गण, स-गण, त-गण, त-गण आणि एक गुरु अक्षर अशी रचना असते त्यास **शार्दूलविक्रीडित** वृत्त म्हणावें. अकारादिपासून विसर्गांपर्यंत प्रत्येक चरणांत अक्षरें गोविलीं असलीं तर तें **शार्दूलविक्रीडित** मोठें भारदस्त आणि सतेज असें समजावें. जागोजागीं विसर्गयुक्त पदें आल्यानें **शार्दूलविक्रीडित** म्हणतांना खालवरच चालण्याप्रमाणें हिसके बसतात. पूर्वार्धांत वेगळालीं पदें असलीं व द्वितीयार्धांत समासयुक्त असलीं तर तें **शार्दूलविक्रीडित** विपरीत आणि निकृष्ट समजावें. आरंभ आणि अंत हे सुंदरतम साधतां आले तर गुणोत्कर्षाच्या सौंदर्यानें मध्यभागीं **शार्दूलविक्रीडितास** गौरव आणि श्रेष्ठत्व प्राप्त होतें. आरंभीं आणि शेवटीं 'आ'कार नसला व अंतीं विसर्ग न आला तर **शार्दूलविक्रीडितास** आपलें स्वरूप प्राप्त झालें नाहीं असें समजावें. राजे वगैरे भुजबलशाली वीरांच्या शौर्याची प्रशंसा करायाची असली तर **शार्दूलविक्रीडित** योजावें, असें ज्ञात्यांचें मत आहे. ५. वेश्या. ६. शुचि आचरणानें, पवित्राचरणानें. ७. श्रीकृष्णीं (विष्णूचे ठिकाणीं). ८. (सूर्य) उगवला नाहीं तोंच. ९. सूर्य. १०. यज्ञादिकर्मी. ११. गणिका. १२. मदन+पिता, श्रीरंग=विष्णु.

म्हणउनि तिस नें श्री सद्गतीतें उदारा
अमरपुरित आली श्रेष्ठ ते देवदारा. ॥ १७

श्रीरंगतीर्थी करि मज्जनातें, भरी मनीं त्या सह कामना ते, ।
यथाविधी नृत्यहि भाव नाना, रीत स्वरें गाय, करी तनाना. ॥ १८

पण्यांगना बहुत पावलि तेथ माना, रंभादि उर्वशि तिच्या नसती समाना; ।
इंद्रादिदेवगुरु यास्तव रूप लाहो घेऊनियां स्वमनिं मानवती तिला हो! ॥ १९

कोणेके दिनिं सत्यनाथसदना येऊनि ते सुंदरी
वीणा वाजवि गाय नर्तनकळा नानापरी आदरी; ।
ऐकोनि मग तोषला निज मनीं 'मागें' म्हणे 'हो! वरा'.
तेव्हां ते विनयें वदे, 'त्वरित दे श्रीरंग ऐसा वरा.' ॥ २०

---

१. म्हणून तिला स्वर्गगति दिली. २. अमरावतींत. ३. अप्सरा. ४. स्नान. ५. 'गीतहि' असा अन्यपाठ आहे. ६. स्वर सात आहेत:—'निषादर्षभगांधारषड्जमध्यमधैवताः । पंचमश्चेत्यमी सप्त तंत्रीकंठोत्थिताः स्वराः॥' (अमरकोश.) 'षड्जं रौति मयूरस्तु गावो नर्दंति चर्षभम् । अजाविके च गांधारं क्रौंचो नदति मध्यमम् । पुष्पसाधारणे काले कोकिलो रौति पंचमम् । अश्वस्तु धैवतं रौति निषादं रौति कुंजरः॥' १ नि–निषाद–हा शब्द हत्तीचा, याचें नाभिस्थान; २ रि–ऋषभ–हा शब्द गाईचा, याचें नासिकास्थान; ३ ग–गांधार–हा शब्द शेळीचा, याचें स्थान कंठ; ४ सा–षड्ज–हा शब्द मोराचा, याचें नाभिस्थान. ['नासां कंठमुरस्तालु जिह्वां दंतांश्च संस्पृशन् । षड्भ्यः संजायते यस्मात्तस्मात्षड्ज इति स्मृतः ॥' नाक, कंठ, उर, तालु, जिव्हा आणि दांत या सहा स्थानांपासून होणारा तो षड्ज.] ५ म–मध्यम–हा शब्द क्रौंच पक्ष्याचा, याचें हृदयस्थान; ६ ध–धैवत–हा अश्वाचा, याचें ललाटस्थान; प–पंचम–हा शब्द वसंतकाळांत कोकिळाचा–याचें कंठस्थान; [नाभीपासून उत्पन्न झालेला जो वायु, उर, हृदय, कंठ आणि मूर्धा यांतून जातो तो पंचम.] हे सात स्वर तंत्रीपासून आणि कंठांतून उत्पन्न होतात. ७. वेश्या. ८. उर्वशी–नरनारायण मुनींच्या ऊरुसमीपस्थ भागापासून (मांड्यांपासून) उत्पन्न झाली म्हणून 'उर्वशी' असें नांव इंद्रानें ठेविलें. बदरिकाश्रमीं राहून तप करणाऱ्या नरनारायणांचें इंद्रास भय पडलें. तेव्हां त्यांस विघ्न करण्यासाठीं इंद्रानें वसंत, काम आणि देवांगना यांस नित्याप्रमाणें पाठविलें. इंद्राच्या आज्ञेवरून त्या ऋषींना भुलवून टाकण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला, परंतु ते काष्ठलोष्ठप्रमाणें अगदीं निर्विकार होते. याप्रमाणें त्यांचे प्रयत्न निष्फळ झाले. तेथील स्त्रियांचें लावण्य पाहून काम आणि अप्सरा यांस लाज वाटली. त्यांनीं परत स्वर्गास जाण्याचा बेत केला हें जाणून नरनारायणांनीं इंद्रासाठीं आश्रमांतील यांपैकीं एकीस घेऊन जा असें सूचविलें. तेव्हां त्यांनीं ऊरुसमीपस्थ जी पाहिजे अशी इच्छा केली, ती नरनारायणांनीं आपल्या तपःप्रभावानें पूर्ण करून उर्वशीला त्यांबरोबर पाठविलें. (भा.–स्कंद ११ अध्याय ४ पहा). ९. मान. १०. "कोणेके दिनिं श्रीदेवसदनीं ते सुंदरी येई । आली गायन नृत्य तेथ करितां वेगीं अशी सादरें ।।" असा अन्यपाठ आहे. ११. श्रीरंगसा (विष्णुसारखा) नवरा दे असा वर मागितला.

यानंतरें वदत तीप्रति ब्रह्मदेव, 'द्वापारअंतसमयाप्रति वासुदेव ।
क्रीडेल नंदसदनी शिशुरूप नारी, तो कीं रमेल तुजशीं प्रिय पूतनारी.' ॥ २१

त्वरित वर असा ते लाधली हो! सुशीला,
तदुपरि वृषभानूयोषितेच्या कुशीला ।
उपजलि, मग राधा नाम ठेवोनि तीला,
परम पुनित हो! ते रातली श्रीपतीला. ॥ २२

श्रीमत्केदारखंडीं सुमुनिसि वदला सूत जो कां महात्मा
पंचाध्यायीं पहावें चतुर नरवरीं कार्तिकीच्या महात्म्या, ।
ते हो! जाणा कथा हे, म्हणउनि हरिला बाळरूपासि पाहे,
पूर्वींच्या त्या अंधारें त्वरित हरि करी तीवरी हो! कृपा है. ॥ २३

या योगें कहलीय बाळवपु हे ऐसा असोनी हरी,
तीची सुंदर ते तनू निरखुनी कामानळें ते हरी; ।
तीचें रूप रतीस येथ न तुळे, दासी गमे मेनका,
तीच्या वर्णिनि हो! पदार्थ जितुका तो साम्य वर्णू नका. ॥ २४

अधर विद्रुम सम्यक रेखिला, दशन हीरकसमुच्चय देखिला, ।
परम आतुर होउनि माधव, सुरतचुंबन इच्छि रमाधव. ॥ २५
नाकीं तिच्या मौक्तिकें हो सुतेज, कैंचें तसें दैत्यगुरूस तेज? ।
देखोनि लातें मग देवदेव, कामानळें व्याकुल वासुदेव. ॥ २६

१. त्या वैश्येस. २. बाळरूपानें. ३. गोपविशेष. (राधिकापिता.) ४. 'विनत' असा अन्यपाठ आहे. ५. 'पावली' असा अन्यपाठ आहे. रातली=रत झाली. ६. 'मुनिप्रति' असा अन्यपाठ आहे. ७. पुराणवक्ता. ८. कार्तिकमाहात्म्याचे पांचवे अध्यायीं या सुप्रसिद्ध कृष्णप्रिय राधेचें जन्मवृत्त निवेदन केलें आहे. ९. नरश्रेष्ठीं. १०. 'समंतें करित हरि परी' असा अन्यपाठ आहे. ११. त्या राधेची. १२. मदनाग्नीनें. १३. 'तीची नागरता रतीस न तुळे' असाही पाठ आहे. (नागरता=शहाणपण.) १४. एक सुप्रसिद्ध अप्सरा. १५. खालचा ओंठ. १६. पोवळें. १७. दांत. १८. हिरा. १९. समुदाय. २०. दंतपंक्ति हिऱ्यांच्या समुदायाप्रमाणें दिसली. २१. कृष्ण. २२. मोतीं. 'मुक्तिका मौक्तिकं मुक्ता' इति शब्दभेदः. [जगद्धरकृत मालतीमाधवटीका. पृष्ठ ४८, निर्णयसागर छापखान्याची आवृत्ति.] २३. तेजस्वी, तेजःपुंज. २४. शुक्राचा तारा. ग्रहांमध्यें दिसण्यांत याचेइतका तेजस्वी ग्रह नाहीं. स्थिर ताऱ्यांत लुब्धकाहून तेजस्वी तारा नाहीं. "रात्रीं प्रकाशणाऱ्या सगळ्या आकाशस्थ ज्योतींमध्यें शुक्रासारखें तेजस्वी आणि शुक्रासारखें सुंदर दुसरें कोणी नाहीं. पाश्चात्य लोकांत शुक्राला 'सौंदर्याची देवता' अथवा 'प्रीतीची देवता' अशा अर्थाचें 'वीनस' असें नांव आहे, तें यथार्थ आहे. + + + + + याची ओळख करून

जळीं [1]मीन तैसेचि कीं नेत्र तीचे, बरे शोभले [2]कज्जलें हो! सतीचे; ।
स्मराचेच कीं बाण त्या [3]भ्रूकमाना, हरीच्या मनीं भेदले सत्य [4]ताना. ॥२७
कुच तिचे घन वर्तुळ देखिले, [5]मृगमदांकित सुंदर रेखिले, ।
निरखुनी मग पाहतसे हरी, करि धरीन अशी मति [6]तो धरी. ॥ २८

वदनकमल कैसें शोभताहे सतीचें,
[7]विभव कवण वर्णी [8]यामिनीच्या पतीचें? ।
नयनिं मग मुरारी पाहताहे सुखातें,
अवनि सकळ जाली मानि ऐशा सुखातें. ॥ २९

जाला हरी बहुत व्याकुळ [10]पंचबाणें, राधाहि ते परमविव्हल त्याप्रमाणें, ।
जाली, म्हणे, '[11]युवं जरी असता मुरारी, मी लाधतें रतिसुखासहि आजि भारी'॥

ऐसा वधू हेतु मनीं उभारी, हा भाव जाणोनिहि, कैटभारी ।
सर्वांतरीं साक्षि असे हरी तो, ते इच्छि लीलाच तशा करीतो. ॥ ३१
परस्परें हेतुहि एक जाला, याकारणें कीं नटणें अजाला, ।
सकाम जाला युवही हरी तो, तीच्या स्वयें कामुमदा हरीतो. ॥ ३२

तों देखिलें परम सुंदर रूप [15]तीनें, हे दाविलें परम लाघव श्रीपतीनें ।
तल्लीन होउनि मनीं उगलीच राहे, त्यानंतरें चरित माधव तो त्वरा हे. ॥ ३३

यास दुसऱ्या कोणाची गरज नाहीं असें म्हटलें तरी चालेल. आपल्या देशांत बहुधा आबालवृद्धांस शुक्र माहित आहे. काळोख्या रात्रीं शुक्राचें थोडेंसें चांदणें पडतें हें पुष्कळांनीं पाहिलेंच असेल. शुक्राहून चंद्र फार मोठा दिसतो यामुळें त्याचें चांदणें जास्त पडतें इतकेंच. जातां म्हटलें तर चंद्रापेक्षां शुक्राचें तेज जास्त आहे. + + + + + + + + सूर्याच्या प्रकाशास न जुमानतां दिवसासही दिसणारा सर्व ग्रहांत एक शुक्रच." (रा. रा. शंकर बाळकृष्ण दीक्षितकृत 'ज्योतिर्विलास'; पृ० १६०)

१. मासे. २. काजळानें. ३. कमानीसारख्या बांकदार भिवया. ४. समजा. ५. कस्तूरी. 'शृंगारी पुरुष स्वहस्तानें कुंकुमकेशरादि सुगंध द्रव्यांनीं आपल्या प्रियांच्या स्तनमंडलावयवांवर, मकरपत्राकार वेलबुट्टी काढितात' असें वर्णन शृंगाररसप्रधानकाव्यांत आढळतें. (दादोबाकृत यशोदा पांडुरंगी–पृ० ४७). ६. हरि. ७. वैभव, वर्चस्व. ८. रात्रीचा भ्रतार. (चंद्र.) राधेच्या मुखसौंदर्यापुढें चंद्राचें वर्णन व्यर्थ होय. ९. पृथ्वी. १०. मदनानें. मदनाचे बाण पांच आहेत:— ['अरविंदमशोकं च चूतं च नवमल्लिका । नीलोत्पलं च पंचैते पंचबाणस्य सायकाः ॥' अथवा 'उन्मादनस्तापनश्च शोषणः स्तंभनस्तथा । संमोहनश्च कामस्य पंच बाणाः प्रकीर्तिताः ॥.' ११. तरुण. १२. राधा असा हेतु मनांत आणी. १३. 'म्हणोनि' असा अन्यपाठ आहे. १४. 'व्यथा' असा अन्यपाठ आहे. १५. त्या राधेनें. १६. लक्ष्मीपती. १७. तल्लीन.

तो मंचकीं धरि करीं कर सुंदरीचा, झाडी त्वरें, तेरि हि आदर तो हरीचा. ।
'हें काय हो ! करितसां? रवि मध्यव्योमीं, जावें जिथें पतिगृहाप्रति आलिया मी. ३४
हे वागती नगरिंचे नर आणि नारी, एकांतिचे सुरतसंगर पूतनारी ! ।
हे देखती नयनिं लोक विहार जेव्हां म्यां हारिलें हरि ! पहा, स्वकुळासि तेव्हां.' ॥
सांगे तयासि परि तो न उगा रहात, टाकी उरोजयुगुलावरि दोनि हात, ।
'हें उघडें सदनद्वार दिसोनि येतें' राधा म्हणे हरिसि 'झांकुनि शीघ्र येतें.' ॥ ३६
भरंवसा वचनीं हरिला न ये, धरुनि [11]अंचल [12]तीसरेसांग्नि [13]ये. ।
[14]अंगळ घालुनियां मग सुंदरी हरिस घेउनि ये [15]रतिमंदिरीं. ॥ ३७
त्यानंतरें [16]खचितरत्नपलंगसेजे नानाविधी रतिविलास करीतसे जे, ।
तेव्हां तिचे [17]अधरचुंबन घे हरी तो, मर्दी कुचांस वसना स्वकरें हरीतो. ॥ ३८
कामालया युवति झांकितसे कराने, तो काढिला कर करें कमलाकरानें, ।
त्यानंतरें सुरतकार्य करी हरी तो, [18]राधेचिया सकळ वृत्ति अशा हरीतो. ॥ ३९
पोटीं [19]चतुर्दशहि जो भुवनां धरीतो, हा जन्मला यदुकुलाग्रमणी हरी तो. ।
[21]राधेचिया [22]कुचकुंभमंडळिं हस्त ठेवी, शंभूशिरीं [23]कमल शोभत शुभ्र जेवी. ॥४०
दंतौघरीं अणि उरोजयुगीं सतीच्या, दंतक्षतें लेकरजें समयीं रतीच्या, ।

---

१. त्या रूपवती राधेचा. २. 'परि' असाही पाठ आहे. ३. 'झाडी त्वरें जरि हि आदर श्रीहरीचा' असा अन्यपाठ आहे. ४. आकाश. ५. मला मरावें लागेल. ६. सुरतयुक्त. ७. 'सुंदर' असाही पाठ आहे. ८. 'सांगे हरीप्रति बहु परि तो न राहे । वक्षस्थळावरि बळें कर ठेवुं पाहे ॥' असा अन्य पाठ आहे. ९. स्तनद्वयावर. १०. घराचें दार. ११. पदर. १२. तिच्या बरोबर. १३. नेता झाला. ने=नेता झाला. हें येथें भूतकालदर्शक रूप आहे. 'घे, ने, ये, हो, इत्यादि एकारांत व ओकारांत धातूंचीं कर्तरि विध्यर्थी द्वितीयपुरुषीं एकवचनीं रूपें कवितेंत कधीं कधीं स्वार्थी तृतीयपुरुषीं एकवचनीं वर्तमानकाळीं व कधीं कधीं भूतकाळीं योजितात' असा नियम आहे. [पद्यरत्नावली, पृष्ठ ९० पहा.] याचीं उदाहरणें:—(१) घे इक्षु वारण बळा करपुष्करानें, (२) असें देखतां घे कुपा माधवातें, (३) हें हायन चवदावें हो, (४) न दे पाठि कोणीच राया बळी रे, (५) मागून घे दूतानें चक्रपाणी, (६) तदुपरि हरिभेटी ये विदर्भेंद्र तेथें. १४. अर्गला, अडसर. १५. केलिगृहीं. १६. 'जडित' असाही पाठ आहे. १७. ओष्ठपान. १८. 'झांकीत कामसदना वनिता करानें' असाही पाठ आहे. १९. 'आशा मनांतिल तिच्या पुरवी परी तो' असाही पाठ आहे. २०. सप्त लोक व सप्त पाताळें मिळून चवदा भुवनें होतात. [सप्त पाताळें—अतळ, वितळ, सुतळ, रसातळ, महातळ, तळातळ, पाताळ; सप्त लोक—भूर्लोक, भुवर्लोक, महर्लोक, स्वर्लोक, जनलोक, तपोलोक, सत्यलोक; मिळून एकंदर चौदा भुवनें.] २१. 'राधा अशा स्वकुचअग्रि धरीत साच' असाही पाठ आहे. २२. स्तनाग्रीं. २३. 'तुळसि पुष्प गमे तसाच' असाही पाठ आहे. २४. ओष्ठीं. २५. नखाग्रें.

लागोनि तत हृदयीं बहुसाल जाली, खालीं हरीस मग ते खवळेंचि घाली. ॥ ४१

केशी बोलिली राधिका गोपदारा, 'बहु श्रांत जालेति एथें उदारा ! ।

म्हणोनीच म्यां वैपरीत्यें रमावें, न लागेचि एथें तुम्हांला श्रमावें.' ॥ ४२

तो तिशीं रमतसे अनुरागें, राधिकेसि न वदे अणु रागें, ।

प्रेमयुक्त हरि तो अध राहे, धुंबिते तंव सखी अधरा हे. ॥ ४३

ते वैपरीत्यरतिसंगरिं मग्न राधा जाली, परंतु मनिं भाविं निजापराधा, ।

अन्याय आपण हरि खवळेंचि केला, या गोष्टिचा सगुण तो[12] नसतां भुकेला. ॥ ४४

'म्यां कासया [13]संगरिं या चुकावें ? कां हो ! तरी आत्ममुखा मुकावें ? ।

संताप हा कीं जरि यासि जाला, वंदीन या श्री पदपंकजाला.' ॥ ४५

अर्पुनि स्वमन नंदकुमारीं, ते निमग्न वृषभानुकुमारी, ।

माजला रस बहु उभयांत, ये तिचा पति अशा समयांत. ॥ ४६

प्रवेशावें[14] गेहीं, तंव दिसतसे द्वार दिधलें,

उभा राहे, शब्दें करुनि महिलाचित्त हरिलें. ।

'असे आला द्वारीं रमण, हरि ! या काय करणें ?

मला ऐसें जालें, त्वरित सखया ! आजि मरणें.' ॥ ४७

तदुपरि खमनीं कुमुदेक्षणी परम विव्हल होउनि ते क्षणीं, ।

उठतसे मग ते वरिच्या वरी, बैसन कंचुकि कुंतळ सांवरी. ॥ ४८

निटिलिं[28] ठेवुनियां करपंकजा म्हणतसे, 'मदना ! मज अंत्यजा ! ।

छळिपलें, म्हणुनी घडिलें असें, पुढिल संकट हें निरसे कसें ?' ॥ ४९

म्हणे, 'माते ! अंबे ! शरण विनयें आजि तुजला,

अशा या आवर्ती सदयहृदये ! रक्षि मजला; ।

१. फार, अखंड. २. 'असा कृष्ण तो' असाही पाठ आहे. ३. 'वदे' असाही पाठ आहे. ४. प्रेमानें. ५. अल्प, थोडें. ६. कोपानें. ७. खालीं. ८. राधा. (प्रिया.) ९. 'भावित स्वापराधा' असाही पाठ आहे. १०. 'तो अध' असाही पाठ आहे. ११. 'ठेवुनी' असाही पाठ आहे. १२. 'काय न तो' असाही पाठ आहे. १३. युद्धांत. १४. कमलांत. १५. वृषभानूची कन्या. (राधा.) १६. घरांत. १७. स्त्री. १८. कोणें चित्त शब्दें करून (हांक मारून) ओढिलें. १९. पति. २०. 'प्राण त्यजणें' असा अन्यपाठ आहे. २१. 'मग ते' असा अन्य पाठ आहे. २२. कमलनयना. २३. 'युवती' असा अन्य पाठ आहे. २४. लवकर. २५. चोळी. २६. केस. २७. सांवरुन भरी. २८. कपाळीं. २९. करकमळा. ३०. चांडाळ. ३१. पाण्यांतला भोंवरा. (संकट.) 'भावर्ती' असा अन्य पाठ आहे.

उपेक्षा हे माजी न करिं, अनुकंपा करिं हरी !
करुनी देवेशा ! झडकरि भयातें परिहरी.' ॥ ९०

अंगीं विरोली बहु सारसाक्षी, तों आठवी अंतरसर्वसाक्षी; ।
होता लघु तो युव पूर्ण जाला, हें काय आशक्य अधोक्षजाला ? ॥ ९१
त्यागी शिशुत्वा युवरूप दावी, तो काय हो ! पूर्वतनू न दावी ? ।
या निश्चया आणुनियां मनातें, प्रार्थीतसे श्रीमधुसूदनातें. ॥ ९२
राधा म्हणे हरिस, 'थोर अनर्थ जाला, द्वारीं कृतांतसम तो मम कांत आला; ।
हांकाटितो 'उघडि दार' म्हणोनि मातें, हें काय हो ! श्रवण होत नसे तुम्हांतें ?॥ ९३
जाला उशीर, पति येइल फार रागा, तूं गुंतशी भ्रमर जेवि रमे परागा, ।
हा तों मला निधनकाळ गमे, उदारा ! येऊनियां रमण त्या रुंधिलेंचि दारा. ॥ ९४
कां आजि म्यां नंदगृहीं वसावें ? आणोनियां आजि तुम्हां फसावें, ।
हें काय मी फार वदों ? कृपाळा ! हा बोल माझ्याचि असे कपाळा ! ॥ ९५

---

१. अनास्था, हयगय. २. माझी. प्रासासाठीं कवि कधीं कधीं झ च्या स्थलीं-एकांदीं सवर्ण जो ज त्याचा आदेश करतात—जसें माझी=माजी, माझें=माजें, माझे=माजे, तुझा=तुजा, इत्यादि. वामनाच्या काव्यांत असा प्रकार यमक साधण्यासाठीं केलेला पुष्कळ आढळतो. पंताच्या काव्यांत देखील अशीं स्थळें आढळतातः—(१) दावाया सैरंध्रीप्रति हें मति वरिल केंवि मुख **माजी** (विराटपर्व–२-५३), (२) सेवुनि वांचेल कशी म्हणत्या शठस प्रजा गरा **माजी** (उद्योगपर्व–३-७८), (३) तें न स्मरे न तुमच्या वनवासालाहि चित्त मी **माजें** (उद्योगपर्व–१०-५१), (४) होइल कसा स्वपरिभव ज्ञाना साहिल दोश तें **माजें** (भीष्मपर्व–१-७७), (५) मज किंकिरे नदीतें न चलें बळ यापुढें किमपिहि **माजें** (उद्योगपर्व–१३-१७८), (६) पुत्री म्हणोनि नारदमुनि कळविति तेंचि कर सख **माजें** (उद्योगपर्व–१३-१९६), (७) चिंता करी बहु म्हणे कोण निवारील शाप हा **माजा** (आदिपर्व–२-६), (८) होतों ब्राह्मणसुत मी मन्नाम सहस्रपात् सखा **माजा** (आदिपर्व–३-५०), (९) हा ! सांगे मज, नेली कोणिकडे राक्षसी प्रिया **माजी** (बालमंत्ररामायण–४-१२), (१०) सीतेला अवलोकुनि, झाली हे दृष्टि निर्मला **माजी** (मंत्ररामायण–५-११९). ३. दया, कृपा. ['कृपा दयानुकंपा स्यादनुक्रोशोऽपि' इत्यमरः.] ४. निवारी. ५. खिन्न झाली. ६. कमलनेत्री. ७. कृष्णाला. (मनांतील सर्व पाहणारा.) ८. अधोक्षज=विष्णु. याचा विग्रहार्थ असाः—(१) 'अधो न क्षीयते जातु यस्मात्तस्मादधोक्षजः,' (२) 'द्यौरक्षं पृथ्वी चाधस्तयोर्यस्मादजायत । मध्ये वैराजरूपेण ततोऽधोक्षज इष्यते ॥,' (३) 'अक्षात् इंद्रियाज्जायते इति अक्षजम्=प्रत्यक्षज्ञानम्, तदधरं ग्राहकत्वाभावात् हीनं यस्य सः,' (४) 'अधःकृतं अक्षजं=इंद्रियज्ञानं येन,' याप्रमाणें या शब्दाचे विग्रह आढळतात. ९. बाल्पण. १०. यौवन, तारुण्य. ११. कृतांत=यम. (कृतांतकटकामलध्वज जरा दिसों लागली—केकावली.) १२. नवरा. १३. हाक मारितो. १४. पुष्परजाला. १५. मरणसमय. १६. बंद केलें. १७. हें राधेचें आत्मनिंदापर भाषण आहे.

रमण करिल तुझें काय हो! देवदेवा!
सबळ जनक नांदे नंद तो, वासुदेवा! ।
झडकरि लघु व्हावें बाळलीला धरावी,
मजवरि अनुकंपा हे सुजाणा! करावी.' ॥ ५६
वदत हरि, 'सखे! तूं सांगसी हो! उदारे!
परम गहन कैसें तें घडे? गोपदारे! ।
त्यजुनि युवपणातें बाळ होणें, सुजाणे!
रचितसकळसृष्टि तोहि धाता न जाणे.' ॥ ५७
'परब्रह्म तूतें वदे लोक सारा, नसे सांच हें, व्यर्थ भासे पसारा. ।
असे सूचली गोष्टि तेही वदावी, खरें हें तरी बाळरूपासि दावी.' ॥ ५८
ऐसें वदोनी मग पादपद्मा वंदी मुनीमानसभृंगसद्मा, ।
'त्यागीन जी! प्राण दयासमुद्रा', म्हणे पडे तों वदनासि मुद्रा. ॥ ५९
उर्वी पडे केळि जशीच वातें, देखोनि ऐसें, मग माधवातें ।
आली कृपा त्या, मधुकैटभारी, तो आपुली पूर्व तनू उभारी. ॥ ६०
त्यों नंतरें उठवि येउनि कृष्ण तीला, 'आला घरीं रमणि! तुझिया पतीला,'
'पाहें' म्हणे 'मजकडे तरि' चक्रपाणी, 'आणी स्वकांत सदनांत धरोनि पोंणी.'
ऐकोनियां वचन हें, मग गोपदारा, उघडूनी नयन पाहत त्या उदारा. ।
तों रांगतो जवळि बाळ तयाचि काळीं, देखोनियां पडलि हर्षमहासुकाळीं. ६२
घेउनी मग कडेसि उदारा, पातली झडकरी गृहद्वारा; ।
काढुनी मग तिनें अगळासी 'या' म्हणे 'भितरि हो! गुणराशी!' ॥ ६३
'उभा केधवांचा असें द्वारदेशीं, दिसांचेंच तूं काय गे! द्वार देशी?' ।
असें क्रोधवाणी वदे कांत तीसीं, वदे आदरें सुंदरी ते पतीसीं. ॥ ६४

१. नवरा. २. बाप. ३. हे सुज्ञा! ४. हे गोपांगने! ५. हे ज्ञाणे! हे जाणते राधे! ६. ब्रह्मा. ७. सत्य. ८. कमळ. ९. मुनींचें मानस (चित्त) हाच भ्रमर (भुंगा) त्याचें सद्म (गृह) जो हरि. येथें सामासिक पद असून 'मुनि'शब्दाचा अंतिम 'इ' दीर्घ केला आहे. अशा ऱ्हस्वस्थानी दीर्घादेश केल्याचीं उदाहरणें पंडितांच्या काव्यांत अनेक आहेत. १०. बोलणें बंद झालें. [यच्छति वाचि मुद्राम्=वाचि मौनं ददाति—असा 'मुद्रा'शब्दाचा मौनार्थक प्रयोग संस्कृत काव्यांतही आढळतो. स्तुतिकुसुमांजलि—स्तोत्र ११ श्लोक ७६.] ११. पृथ्वी. १२. बालस्वरूप धारण करी. १३. 'लीलावतारी शिशुरूप झाला राधेचिया तोंवि सुखांबुधाला' असाही पाठ आहे. १४. हात धरून. १५. उघडून. १६. कृष्णाला. १७. घराच्या दरवाजापाशीं. १८. आंत. १९. केव्हांचा. २०. दिवसास. २१. द्वार देशी=दार लावितेस.

'या सांगतें अर्थ तुम्हांसि सारा, सोडोनि द्या क्रोधमहापसारा, ।
गेलें अजी नंदगृहा उदारा, जेहें मला बैसवि नंददारा. ॥ ६५
तों ते करी मंथन नंदराणी, 'राधे!' म्हणे 'यासि तुझी शिराणी'. ।
तेव्हां हरी गाढ धरी रवी तो, नानापरी बाळ विवर्तवीतो. ॥ ६६
नेदीच मंथन करूं तिस अब्जपाणी, तेव्हां मनीं बहुत हिंपुटि नंदराणी ।
जाली म्हणे, 'उचलियासि, कडेसि घेईं, राधे! शिशू समजवीं, सदनासि नेईं.'॥
त्यानंतरें घेउनि श्रीधराला, आलेंच मी शीघ्र अजी घराला, ।
नानापरी खेळविला, न मानी, निजें, पुढें घें, तइं सौख्य मानी. ॥ ६८
मिथ्या नव्हे गोष्टि, अशीच साची, मीही निजें, कृष्ण निजे तसाची, ।
आलेति केव्हां न मने मनासी, निद्रा अशी पापिणि कार्यनाशी. ॥ ६९
गेहीं न माणूस दुजें, उदारा! याकारणें म्यां दिधलेंचि दारा, ।
निद्रा अनाः गाढ तवींच घाली, स्मृती शरीरांतुनि हो! निघाली. ॥ ७०
क्रोधयुक्तरवगर्जन कानें ऐकतांचि उठिल्यें दचक्यानें, ।
शंकलें मनिं बहूत, उदारा! उघडीं त्वरित पेउनि द्वारा. ॥ ७१
हा अर्थ मानूनि मनांन्मिमाजी सर्वज्ञ हे हो! करणें क्षमा जी!' ।
ये हास्य ऐशा वचनें पतीला, आलिंगिलें हो! हृदयीं सतीला. ॥ ७२
देखिलें नयनि नंदकुमारा बाळरूपतनुसज्जित मारा. ।
पावला पति मनीं सुखराशी, 'आणि गे! प्रतिदिनीं स्वगृहासी.' ॥७३

---

१. आवड. २. मंथनदंड. ३. फिरवितो. ४. कमल; शंख. (कमलहस्त--कृष्ण.) ५. 'बाली बहूत मातें' असाही पाठ आहे. ६. [illegible] ७. 'मातें' असाही अन्य पाठ आहे. ८. 'कृष्णास तूं' असाही अन्य पाठ आहे. ९. 'स्वगृ[illegible] असाही अन्य पाठ आहे. १०. हें 'चेतनधर्मारोपोक्ति' (Personification) नामक [illegible]रचें उदाहरण आहे. जेथें अचेतन पदार्थावर सचेतनत्वाचा आरोप करून सचेतनाचा धर्म दाखविला असतो तेथें हा अलंकार होतो. येथें निद्रा अचेतन असून तिची क्रिया सचेतन ज्ञानसंपन्न मनुष्याप्रमाणें समजून तिची निंदा केली आहे. याच अलंकारास 'अनेकक्रिया-मूलतत्व' ग्रंथांत 'चेतनगुणोक्ति' असें नांव दिलें आहे. हा अलंकार इंग्रजी साहित्यशास्त्रांतून घेतला आहे. या अलंकाराचीं अन्य उदाहरणें:---'कार्णिण म्हणे पळ हकडे पाहुन सज्जन न पत्रिकेतुकडे । चर्मीपरि लिहिलें कीं नपुचे मज्जननपत्रिके! तुकडे ॥' [द्रोणपर्व--अध्याय ३ गीति १३१ पहा]. 'दासी रडोनि झाले जे मेघ उगाळितां स्वहात किणी. । भीम म्हणे, 'विधिलेखनि! लेखनि नच नवकलीस घातकिणी ॥.' [विराटपर्व-काव्यसंग्रह-पृष्ठ २५ गीति १०६ पहा.] ११. ध्वनि, रागाचा मोठा शब्द. १२. भ्यालें, शंका (भीति) उत्पन्न झाली. १३. 'आणूनि' असाही अन्यपाठ आहे. १४. 'संरिथत' असाही अन्यपाठ आहे. १५. मदन.

'बरें' म्हणे, भोजन शीघ्र वाळी, कृष्णासि घेवोनि कडे निवाळी, ।
त्या नंदसद्माप्रति गोपजाया, 'बाई!' म्हणे 'घेइं अधोक्षजा या.' ॥ ७४
आश्चर्य मानी बहु नंदराणी, 'राधे! अशी काय तुझी शिराणी? ।
[1]म्हणोनि राहे उगला हरी तो, मातें छळी नष्ट परोपरी तो.' ॥ ७५
'नेत जा प्रतिदिनीं स्वगृहातें फारल्या' घरिं म्हणे युवती ते ।
ठेवुनी मन [2]हरीपदपद्मीं राधिका त्वरित पै [3]स्वसुसद्मीं. ॥ ७६

उपसंहार.

(श्लोक.)

ऐसा हा सुरतविलास वासुदेवें केलासे, निजजनतारणा सुदैवें; ।
यालागीं परम पवित्र हा सुवाचे गाती ते प्रियकर होति वामनाचे. ॥

---

२. [6]राधाभुजंग.

(श्लोक.)

[8]हरीच्या वियोगाग्निसंताप राधा न सोसूनियां, आठवी स्वापराधा, ।
सखी एक दूती प्रिया फार तीची, बहू शाहणी मूर्ति जे भारतीची. ॥ १

---

१. तुझी आवड म्हणून तो हरि उगा राहतो. २. हरिपादकमलीं मन ठेवून. ३. आपल्या उत्तम घरीं. ४. चांगल्या वाणीनें. ५. वामनरूपधारी ईश्वरास. (येथें कवीनें परमात्म्याचें नांव योजून स्वनामनिर्देश केला आहे.) ६. एकदां राधेच्या हातून चूक झाली असतांही ती कृष्णावर रुसली, म्हणून तिला त्याच्याकडे जाववेना, पण त्याच्या वियोगानें घरीं एकटी राहून चैन पडेना. तेव्हां तिनें कृष्णास आणण्यासाठीं आपल्या प्रिय सखीला दूती करून पाठविलें. तिनें कृष्णाची अनेक प्रकारें मनधरणी करून त्याला घेऊन येऊन राधेकडे नेलें. नंतर राधा आणि कृष्ण यांची भेट झाली आणि तीं दोघें सानंद होऊन रतिविलासांत मग्न झालीं—असा विषय या प्रकरणांत आहे. या काव्यास 'राधाभुजंग' असें नांव देण्याचें कारण राधेला भुजंग (उपपति) जो कृष्ण त्याच्याच विलासांचें वर्णन यांत प्राधान्यकरून आहे हें होय. वामनपंडितांनीं हाच हेतु या काव्याच्या उपसंहारांत दर्शविला आहे. हें काव्य शृंगाररसप्रधान असतांही यांत पंडितांनीं वेदांतविषय ओघाओघानें आणिला आहे. ७. या श्लोकाचें वृत्त 'भुजंगप्रयात.' यालाच 'अप्रमेया' असेंही अन्य नांव आहे. याचें लक्षण 'आद्यं चतुर्थं दशमं सप्तमं च यदा लघु । द्वादशाक्षरके पादे अप्रमेया तु सा यथा ॥' [भारतीय नाट्यशास्त्र—अध्याय १५ श्लोक ४८.] या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणांत बारा अक्षरें असून चार यगण असतात. ८. विरहवन्हीपासून झालेला ताप. ९. निरोप नेणारी दासी. दूती होण्यास कोण योग्य आहे व तिचे अंगीं कोणते गुण असले पाहिजेत हे पुढें लिहिलें आहे:—'दूत्यः सखी नटी दासी धात्रेयी प्रतिवेशिनी । बाला प्रव्रजिता कारुः शिल्पिन्याद्याः स्वयं तथा ॥ कलाकौशल्यमुत्साहो भक्ति-

करी तीस काकूळती सारसाक्षी[1] म्हणे, 'भेटवीं सर्वसंसारसाक्षी[2]; ।
हरीवीण झाल्यें बहू दीन, माये ! त्रिलोकीं सये ! दुःख माझें नै[3] माये. ॥२
सदानंद जो सर्वदा मोदराशी[4], तया भेटवीं आजि दामोदरासीं, ।
त्वरें आणि वो ! तो सये ! दानवारी[5], जयावीण कोणीच खेदा[6] न वारी. ॥३
वियोगाग्नि जाळी मला केशवाचा, न बोलों शके ते सये ! केशी वाचा[7], ।
न तें सांगवे दुःख जें काम[8] दे हो[9], त्वरें आणि वो ! त्या घनश्यामदेहा[10]. ॥४
तनू जाळितां, त्रास येना शशीला प्रभा लाविताहे सये ! नाशशीला, ।
उरे वीझतां जाळ भी[11] थिंगळांची[12], फुलांची तशी माळ भावीं गळांची[13]. ॥५
दिशा तावितो[14] चंद्रमा आजि दाहा, असा निर्मितो या तनूमाजि[15] दाहा, ।
नव्हे चंद्र हा कोण कोणी वदेना, सुधारश्मि[16] तो यापरी ताप देना. ॥ ६
न ये नीरदश्याम[17] तो मी न जेवी, नदी शुष्क ती माजि तो मीन[18] जेवी, ।
तृषा लागली नाथओष्ठामृताची, शरीरासि ज्यावीण निष्ठा मृताची[19]. ॥ ७
सये ! कृष्णउत्कंठित प्राण [20]कंठीं धरूनी वळे, काळ निर्वाण[21] कंठीं[22], ।
म्हणे भरवशानें[23] तुझ्या प्राण वाहें खरें हें म्हणोनी तिची आण आहे. ॥ ८
दुजी कोण तत्पादराजीव[24] दावी ? वृथा अन्यथा गोष्टि कां जी ! वदावी ? ।
वदे लोचनीं नीर[25] संक्लेश[26] वाहे, अवस्था म्हणे सांग वो ! केशवा हे.' ॥९
अशी राधिका बोलतां दीन वाणी[27], भरे कंठ, झाली पराधीनवाणी[28]. ।
धरूनी तिला पोटिशीं, दूतिका ही रडे आणि सांगे तिला नीति कांहीं. ॥ १०

शिल्पज्ञतास्मृतिः । माधुर्यं नर्मविज्ञानं वाग्मिता चेति तद्गुणाः ॥' याचा भावार्थः—ज्या स्त्रियांची दूतीच्या कामीं योजना होऊं शकते त्या—सखी, नटी, दासी, धात्रेयी (दुग्धभगिनी), शेजारीण, [illegible], तपस्विनी, कारु (शिल्प काम करणारी स्त्री) व शिल्पिनी इत्यादि आणि तसेंच स्वतःचो देखील दूतीचे स्थानीं योजना होऊं शकते. कलाकौशल्य, उत्साह, निस्सीमभक्ति, अंतस्थ गूढ समजण्याची शक्ति, स्मरणशक्ति, मधुरता, विनोद समजण्याची निपुणता, आणि वक्तृत्व हे गुण दूतीचे अंगीं असणें अवश्य आहे. १०. सरस्वतीची.

१. कमलाक्षी. २. संसारांतील सर्व घडामोड पाहणारा कृष्ण. ३. मावत नाहीं. ४. आनंदपुंज. ५. दैत्यशत्रु. ६. दुःख. ७. वाणीनें. ८. मन्मथ, मदन. ९. हा काम जें दुःख देतो तें. १०. मेघासारखा श्यामवर्ण देह ज्याचा त्या कृष्णाला. ११. शोभा, प्रकाश. १२. निखाऱ्यांची. १३. गळ्यांतील. १४. जाळितो. १५. देहांत चंद्र दाह उत्पन्न करतो. १६. अमृतकर चंद्र असा ताप देणार नाही. १७. मेघ. १८. मासा. १९. मेल्याची. २०. कंठांत धरून. २१. अखेरीचा, कठिण. २२. घालविलें. २३. भरवशा=भरंवसा भरीसा. २४. कमल. २५. पाणी, अश्रु. २६. दुःखानें. २७. शब्द. २८. पराधीनासारखी.

म्हणे, 'खोडि खोटी तुम्हां मानिनींची, पुढें तूं तरी बुद्धिही मानि नीची, ।
हरी दुःख त्या नागनक्रोद्धरासी नको दावूं सांजणा! क्रोधराशी. ॥ ११
धरी मत्स्यकूर्मादि रूपें दहा हा तयाही वरी कोप केला, अहा! हा! ।
धरी पाठिशीं सागरीं मंदरासी हरी तोषि, कीं हा चिदानंदराशी. ॥ १२
जगन्नाथ जो कृष्ण नानावतारी स्वयें होउनीयां जना नाव तारी, ।
हरी कामकोपादिकां सा जणांसी, नको कोप त्या तारका सांजणासी. ॥ १३

---

१. मानवती स्त्रियांची. २. हत्ती. ३. सुसर. गजेंद्र व नक्र यांचा उद्धार करणारा त्याला. नागनक्रोद्धार—ही कथा श्रीमद्भागवत—स्कंध ८ अध्याय २-४ यांत आहे. क्षीरसागरांत त्रिकूट नामक एक पर्वत होता. त्याच्या खालच्या तटावर वरुणाचें ऋतुमत् नामक उद्यान होतें, आणि त्यांत एक अत्यंत रमणीय सरोवर होतें. तेथें उन्हानें संतप्त आणि तृषार्त असा एक गजेंद्र आपल्या कळपासह पाणी पिण्यासाठीं आला. तो सरोवरांत प्रवेश करून तेथील पाणी यथेच्छ पिऊन बाहेर येऊं लागला, तों त्याला एका सुसरानें पकडिलें. तेव्हां त्यानें नक्राच्या हातून सुटण्याचा पुष्कळ यत्न केला, परंतु सुटेना. त्याची सुटका करण्यासाठीं इतर गज, गजस्त्रिया, आणि कलभ (गजशावक) यांनींही पुष्कळ प्रयत्न केला. पण त्यांचेंही कांहीं चालेना. या उद्योगांत हजार वर्षें गेलीं; सर्व उपाय हरले. अखेरीस निरुपाय होऊन गजेंद्रानें हें प्राणसंकट टाळण्यासाठीं परमेश्वराचा धांवा केला (अध्याय २ श्लोक २-२९). 'मी ग्राहापासून मुक्त होण्याची इच्छा करीत नाहीं, तर अज्ञानमोक्षाची इच्छा करतों' इत्यादि स्तोत्र ऐकून प्रसन्न होऊन श्रीभगवान् हरि प्रकट झाला. त्याला पाहतांच 'हे नारायणा! अखिलगुरो! भगवन्! नमस्ते' असें म्हणून गजेंद्रानें सोंडेनें एक कमळ उपटून भक्तिभावानें त्याच्या प्रीत्यर्थ वर आकाशांत फेंकून दिलें. तेव्हां त्या पीडिताला पाहून विष्णूला दया आली. त्यानें एकदम गरुडावरून उतरून सग्राह गजेंद्राला सरोवराच्या बाहेर काढून, चक्रानें नक्राचें तोंड कापून त्यास सोडविलें. (अध्याय ३ श्लोक ३३.) ४. हे प्रिये. ५. अतिक्रोध. ६. या दहा अवतारांचीं नांवें आणि त्यांतील कृत्यें पुढील श्लोकांत निरूपण केलीं आहेत:— 'वेदानुद्धरते जगन्निवहते भूगोलमुद्बिभ्रते दैत्यं दारयते बलिं छलयते क्षत्रक्षयं कुर्वते । पौलस्त्यं जयते हलं कलयते कारुण्यमातन्वते म्लेच्छान्मूर्च्छयते दशाकृतिकृते कृष्णाय तुभ्यं नमः ॥', 'मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः । रामो रामश्च कृष्णश्च बुद्धः कल्की च ते दश ॥.' 'वेदोद्धारकरा जगत्त्रयधरा भूगोलदंष्ट्रांकुरा, दैत्यप्राणहरा बलिच्छलकरा क्षत्रीकुठारीवरा । लंकेशांतकरा हलायुधधरा कारुण्यपूर्णांतरा, म्लेंछोदेप्रहरा दशाकृतिधरा कृष्णा नमो श्रीधरा ॥' [तुकाविप्रनाथकृत—गीतगोविंद सर्ग १ श्लोक ५ पद्य.] ७. मंदरपर्वताला. ८. सहा जणांस (षड्रिपूंस). ['कामः क्रोधो मदो मोहो लोभो मात्सर्यमेव च । षड्वर्गमुत्सृजेदेनमस्मिंस्त्यक्ते सुखी भवेत् ॥.' (हितोपदेश—४।९९.) 'कामः क्रोधस्तथा लोभो हर्षो मानो मदस्तथा (कामंदक—४।३१) याप्रमाणें या सहा शत्रूंची गणना आहे.] ९. हृदयकमळास.

खगेंद्रा अहींद्रा तुरें जेथ दावा तया दाविशी कोपरूपाग्निदावा, ।
वनामाजि निर्वैर त्या व्याघ्रगाई, कसा क्रोध त्याशींच तूझा अगाई ! ॥ १४
तरी क्रोध तूं टाकि वो ! स्वापराधे ! करीना हरी तूं जशी कोप राधे ! ।
स्वयें जातसें मीच आधीं वनातें, त्वरें आणितें त्या जगज्जीवनातें.' ॥ १५
म्हणे दूतिका, 'टाकि या काळजीला, त्वरें आणितें शीघ्र गोपाळजीला.' ।
वदोनी असें चालिली काननातें, वनीं देखिलें त्या मृगांकाननातें. ॥ १६
शिरीं पाय त्या गोपिकांतापतीचे, नमूनी वदे क्लेश संताप [13]तीचे, ।
म्हणे, 'चूक तीची क्षमा देवराया ! करूनी, पुन्हा पाय हे दे वरैया. ॥ १७
जरी चूक झाली, तरी राधिकेला नव्हे योग्य हा जो तुम्ही आधि केला; ।
तुतें मी म्हणों काय हो! लोकपाळा! असे बोल आम्हां स्त्रियांचे कपाळा? १८
वियोगें तुझ्या वर्जिलें अन्नपाणी, मुखातें सदा वाहते खिन्न पाणी; ।
करें पूर्ण तारापती अर्ध जाला घना दाटे त्या ही वरी मूर्धजाला. ॥ १९
मुखीं सर्वदा गुंतला एक पाणी, दुजा तर्जनीनें हरी शोकपाणी; ।
तरी काय सांगों? तिच्या मी करांची प्रभा जी धरी तेते चामीकराची. ॥२०
सुधेतुल्य पाजोनि दंतच्छदासी, कशी आजि केली जशी तुच्छ दासी ? ।
नसे पाड जेथें जगत्स्वामिनीचा, तया काय लेखा अशा कामिनीचा ? ॥२१
तथापि स्त्रिया भोग्ययुक्ता सदैवा भजों तूज ज्या नित्य मुक्तास देवा ! ।
मनीं काम या वायकांचेच [31]पेटे, तुम्हांला न तत्सायकांचे [33]चपेटे. ॥ २२
जरी प्रीति हे होय देवा नरांशीं, तया नाचवूं जे रिती वानरासी, ।
कुयुक्ती वृथा ये स्थळीं भामिनीची प्रभा चंचळा जेंवि सौदामिनीची. ॥२३

१. गरुड. २. सर्पश्रेष्ठ. ३. वणवा. ४. 'कशी क्रुद्ध त्यांशींच तूं वो ! अगाई' असा अन्य पाठ आहे. ५. हे अपराध करणाऱ्ये ! ६. तूं जसा कोप करतेस तसा कोप हरि करीत नाहीं. ७. जगताला जीवन असा जो कृष्ण त्यातें. ८. वनातें. ९. चंद्रमुखातें. १०. गोपीवल्लभाचे. ११. त्या राधिकेनें. १२. स्त्री-कारात्या. १३. मनोव्यथा. ['आधि' शब्द संस्कृतांत पुल्लिंगी आहे.] १४. 'लिणें' असा अन्यपाठ आहे. १५. हात. मुखावर सदा ठेवून चिंतासक्त अशी बसते. १६. चंद्र. १७. 'दाटि' असा अन्यपाठ आहे. १८. केशांतें. १९. आंगठ्याजवळचें बोट. २०. शोकामुळें नेत्रांस आलेलें पाणी, अश्रु. २१. हाताची. २२. तापविलेल्या. २३. सोनें. २४. अमृत. २५. ओंठ. २६. नीच. २७. लक्ष्मीचा. २८. हिशेब. गरज. 'लेखा' शब्द पंताच्या काव्यांतही आढळतो. [विराटपर्व—अध्याय २ गीति ५०—भीम म्हणे 'हा सांगा लेखा आम्हांलि कायसा राया.'] २९. वनितेचा. ३०. दैवशाली. ३१. वायकोंचेच काम पेट घेतो. ३२. सायक=बाण. ३३. सपाटा, मार. ३४. 'कामिनीची' असा अन्यपाठ आहे. ३५. वीज.

म्हणोनीच टाकोनि सर्वा उपाया, सख्याला अशी सेविती याच पायां.' ।
असे बोल बोलोनियां पादपद्मा धरी मस्तकीं, ज्या धरी नित्य पद्मा. ॥२४
असा प्रार्थुनीयां हृषीकेश [illegible], धरी पाय [illegible] त्या केशवाचे; ।
वरा भक्तिभावें सखा चालवीला, न अन्या नरासारिखा [illegible]. ॥२५
करूनी क्षमा सर्व राधाघराशी, हरायास तिची कामबाधा घरासी ।
तिच्या चालिला दूतिकाहस्त हस्तीं धरूनी जसा चालतो मत्त हस्ती. ॥२६
प्रतीक्षा करीं मंदिरीं कंबुकंठी, त्रुटी जे युगाहूनियां थोर कंठी, ।
शुभें सूचती, तों अकस्मात तीला, म्हणे दूतिका, 'आणिते श्रीपतीला.' ॥२७
म्हणे, 'लोचनाचें लवे सव्य पातें, पाहायासि लोकत्रयांच्या नृपातें, ।
त्वरें आजि भेटेल मांडीस मांडी, म्हणूनी स्फुरे भाजि उल्हास मांडी.' ॥२८
म्हणे, 'कृष्णजी आजि दृष्टी पडावा, भुजांमाजि माझ्या हरी सांपडावा; ।

---

१. चरणकमलांत. २. लक्ष्मी. ३. हृषीक=इंद्रिय+ईश=स्वामी=जितेंद्रिय. ४. प्राणप्रिय स्नेही. ['[illegible] बंधुः सदैवानुगतः सुहृद् । एकक्रियं भवेन्मित्रं समप्राणः सखा मतः ॥' या श्लोकांत बंधु, सुहृद्, मित्र आणि सखा कोणाला म्हणावें हें सांगितलें आहे.] ५. चेतविला, उद्दाम केला. ६. राधेच्या पापराशि. ७. दूतीचा हात हातांत धरून. ८. 'दूतजे' असा अन्यपाठ आहे. ९. शंख, शंखासारखा कंठ जिचा ती. [कंबूसारखा (शंखासारखा) कंठ जीचा ती. 'कंबुः [illegible] शंखे [illegible]' इति **रत्नमाला.** 'रेखात्रयांकिता ग्रीवा कंबुग्रीवेति कथ्यते' इति हलायुधः. महावीरचरित–वीरराघवकृत टीका पृ० ८३.] १०. अत्यल्प काळ, पुटकीचा काळ. ११. शुभशकुन. १२. डावा. 'दिव्य' असाही पाठ आहे. सव्य=डावा. ['वामं शरीरं सव्यं स्यात्'.] सव्यनेत्र स्फुरण झाल्यास स्त्रियांची इष्टकार्यसिद्धि होते असें ग्रंथांतरीं वर्णन आहे. यास आधार:–(१) '[illegible] नारीणां [illegible] पुंसां तु दक्षिणः । दाने देवादिपूजायां स्पंदे [illegible]करणेऽपि च ॥' [इति निमित्तनिदाने], (२) '[illegible]स्फुरणं नृणां दक्षिणं सर्वकामदम् । तदेव शस्यते सद्भिर्नारीणामप्रदक्षिणम् ॥', (३) '[illegible] [illegible]ऽर्थसंपत् सोत्कंठता स्यात्स्फुरिते च कर्णे । पुंसां सदा दक्षिणदेहभागे स्त्रीणां तु वा- [illegible] एवम् ॥ स्पंदः फलानि प्रदिशत्यवश्यं । निर्द्व्यनुक्तांगनिरूपणेन' इति वसंतराजः. या [illegible] असें निष्पन्न होतें कीं, स्त्रियांचें दक्षिणाक्षिस्फुरण (उजवा डोळा लवणें) अशुभसूचक आहे आणि वामाक्षिस्फुरण (डावा डोळा लवणें) शुभसूचक आहे. या शकुनांविषयीं विशेष माहिती बृहत्सं- हिता–[illegible] ८६-८८-९० यांत आणि मुहूर्तमाला–[illegible] श्लो० ९६-१०५ यांत पहावी. १४. [illegible] [illegible]त्रयाच्या नृपातें' हें 'पर्यायोक्त' अलंकाराचें उदाहरण समजलें तरी चालेल, कारण [illegible] 'कृष्ण' असें न म्हणतां पर्यायानें वर्णन केलें आहे. 'शिव' असें न म्हणतां '[illegible]' असें म्हटलें म्हणजे 'पर्यायोक्त' झालें. 'कृष्ण' असें न म्हणतां 'नंद- [illegible]' असें म्हटलें म्हणजे 'पर्यायोक्त' झालें (श्लो० ३१). श्लोक ३४ वा [illegible] 'पर्यायोक्त' [illegible].

[illegible]

हरीचा रतीसंग तोही धडावा, शुभीं सूचकीं अर्थ हा अवडावा.[३] ॥ २९
असा हर्ष मानूनियां गोपदारा उठे जाय बाहेर, तत्काल दारा, ।
पहाते बहू दूर न्याळूनि दृष्टी, म्हणे, 'लाभ आहे मला हा अदृष्टीं.' ॥ ३०
अकस्मात तों मूर्ति गोविंदजीची दिसे, पुत्रता मानितो नंदजीची, ।
पहातां प्रियानें प्रियाचे मुखासीं, त्रिलोकामध्यें दाटि जाली सुखासी. ॥ ३१
भुजीं कंचुकी फाटताहे तडाडां, करीं कंकणें फूटतीही कडाडां, ।
पुढें होउनी तत्करांभोरुहातें उरोजीं धरी गाढ[१०] रंभोरु हातें ॥ ३२
घरामाजि नेऊनियां ये रितीनें, मुकुंदासि आलिंगिलें गाढ तीनें; ।
'वियोगें तुझ्या दीन मी चक्रपाणी[११]!' म्हणे तों भरे लोचनां[१२]माजि पाणी[१३]. ॥ ३३
पुशी चक्रपाणी करें अश्रु तीचे, जया वर्णिती वृंदें[१४] वेदश्रुतीचे, ।
करी जो स्वदासांचिया ध्वस्त[१५] काळा, जळें[१६] कज्जलें तो तिच्या हस्त काळा. ३४
शिरीं वंदिती वेद पादांबु ज्याचें, पुशी तो तिचें नीर[१३] नेत्रांबुजांचें[१७], ।
कुचाग्रावरी बिंदु जे कां जळाचे पुशी थेंब काळे निळे काजळाचे. ॥ ३५
हराया तिचे सर्व ते कष्ट भारी करी मुक्तनीवी तिला कैठभारी. ।
धरी सर्व जोंनूतरी भार तीचा, समारंभ ऐसा रिती त्या रतीचा. ॥ ३६
स्वयें फेडुनी शीघ्र चोळीस तीच्या, कुचाग्रां करें शीघ्र चोळी सतीच्या; ।
उरोजीं रतीं सर्वदा हस्त नाचे तिचे नीववी सर्व दाह स्तनाचे. ॥ ३७
कुचाग्रांवरी हार मुक्ताफळांचा, रतीं शोभतो श्रीहरीच्या गळांचा, ।
शिळा गंडकी मूर्ति पुष्पायुधाची, वरी माळ ते[२८] शंखधारा दुधाची. ॥ ३८

---

१. दरवाजाला. २. 'न्याळोनि' असा अन्य पाठ आहे. ३. 'नवा' असा अन्य पाठ आहे. ४. नशीब. ५. नंद ज्या मूर्तीला पुत्रभावानें मानतो. ६. त्रिलोकांत सुख मावेना इतकें पुष्कळ झालें—असें तात्पर्य. ७. हें 'स्वभावोक्ति' नामक अलंकाराचें उदाहरण होय. जेथें वर्णन सरळ आणि सरस असतें तेथें 'स्वभावोक्ति' होते. या अलंकाराचीं उदाहरणें 'हरिविलासां'त अनेक आहेत. ८. कमळ. ९. उरोज=स्तन. १०. राधा. रंभा+ऊरु=केळीसारख्या मांड्या जिच्या अशी स्त्री. 'ऊरूत्तरपदादौपम्ये' (पाणिनि ४-१-६९) या सूत्रानें औपम्यसूचक बहुव्रीहि समासानें उत्तरपद 'ऊरु' शब्द असल्यास स्त्रीलिंगीं तो दीर्घ होतो:— जसें करभोरू, रंभोरू. ११. हात. १२. नेत्रांत. १३. जल. १४. समुदाय. १५. नष्ट. १६. जलानें, अश्रूनें. १७. नेत्रकमल. १८. स्तन. १९. जलाचे बिंदु=अश्रु. २०. सुटलेली नीवी (निरी) जिची ती. २१. कैठभनामक दैत्याचा शत्रु (कृष्ण). २२. शुद्धयावर. २३. 'समारंभ आरंभ ऐसा रतीचा' असा अन्य पाठ आहे. २४. विलासाचा. २५. संताप, दाह. २६. मोत्यांचा. २७. मदनाची. २८. 'शुभ्रधारा' असा अन्य पाठ आहे.

रतिस्वेद शुद्धाभिषेकासि पाणी करी तेय निर्मोण शंखाब्जपाणी, ।
सजी कृष्णमूर्ती अशी सूत्रकांची रतीमाजि ही भक्ति दावीत साची. ॥ ३९
जया अंबरा स्पर्श भूतांबराचा, न धुवीत या स्पर्श [3]दंतांबराचा, ।
कटी सूक्ष्म राधा वयें वाकुडी ते शिळाभार बाहे उरीं संकटीं ते. ॥ ४०
जगद्व्यापका मन्मथा काय जी! तो स्तनद्वंद्वरूपें हरी तो यजीतो, ।
अशीं जे स्थळीं द्वंद्व संपुष्ट होतो पहा देव तो ते स्थळीं स्पष्ट हो! तो. ॥ ४१
करी गोपिकासंगलीला हरी तो, जिणें विश्वपापावलीला हरीतो. ।
पदे पावती वर्णितां उंच देहीं रते तो वैजयीसरोमांचिदेहीं. ॥ ४२
रती कामगेहीं समारंभ भारी, रतीनाथ रोमीं गुढ्या त्या उभारी; ।
स्मर क्रीडतां ये रिती, संग जाला गमे तोचि अष्टादिका अंगजाला. ॥ ४३

---

१. शंख आणि कमल ज्याच्या हातीं तो (कृष्ण). २. 'भक्तिच्या सूत्रकाचीं' असा अन्य पाठ आहे. ३. ओष्ठांचा. ४. नाजूक. ५. पूजा करतो. हरि स्वतः स्तनद्वयरूपी मदनाची पूर्वोक्त प्रकारें पूजा करतो. ६. जगताच्या पापपंक्तीस ज्या लीलेनें नष्ट करतो. ७. राधेच्या रोमांचित देहावर. ८. आठ सात्त्विक भाव (शरीरज). सात्त्विकभाव—हे शरीरविकार आहेत, यांचे चार भेद मानतात. ते असे:—"१ कायिक २ मानसिक ३ आहार्य आणि ४ सात्त्विक. (१) कायिक–शरीराचे जे चलनवलनादि व्यापार, आणि मनोविकार उत्पन्न झाल्यावर मुखावर होणारी त्या त्या मनोविकारास योग्य अशीं चिन्हें. हे सर्व कायिक अनुभाव होत. (२) मानसिक–जसा मनोविकार उत्पन्न झाला असेल किंवा नाटकांत पात्रास त्या त्या प्रसंगीं जो मनोविकार उत्पन्न झाल्याचें अभिनयानें दाखवावें लागतें, तशी मनाची स्थिति असल्याचें दाखविणें किंवा प्रमोद ब्रह्मानंद समाधि इत्यादिक. (३) आहार्य–वेष धरून अभिनय[illegible] भाव दाखविणें तें. जसें:—विष्णूचें सोंग घेऊन चतुर्भुज होणें, सोंड लावून गणपति होणें, इत्यादिक. ह्याचा नाटकांत मात्र उपयोग आहे. (४) सात्त्विक–सत्वगुणापासून उत्पन्न होणारे जे शारीरिक विकार ते आठ आहेत. त्यांचीं नांवें व लक्षणें. (१) स्तंभ.–शारीरिक सर्व धर्म कायम असतां कांहीं कारणांनीं अकस्मात् गतिनिरोध होतो तो. (२) स्वेद.–घाम श्रमापासून उत्पन्न झालेला असला तर तो सात्त्विकभावांत गणला जाणार नाहीं; कारण तो मनोविकाराचें कार्य नव्हे. (३) रोमांच.–क्रोध, भय, हर्ष, राग, इत्यादिकांपासून अंगावर कांटे उभे राहतात ते. (४) स्वरभंग.–आवाज बदलणें. सर्दी झाली असतां जो आवाज बदलतो तो मनोविकारजनित नसल्यामुळें स्वरभंग समजूं नये. (५) वेपथु.–अंगास कंप सुटणें. हर्ष, भीति इत्यादिकांपासून हा होतो. साधारण एखाद्या वेळीं अंग कांपूं लागतें त्यास वेपथु म्हणत नाहीं; कारण तो कंप मनोविकारापासून उत्पन्न झालेला नसतो. (६) वैवर्ण्य.–शरीराचा रंग पालटणें. (७) अश्रु.–स्पष्ट आहे. (८) प्रलय.–चेष्टानिरोध. स्तंभांत गतिनिरोध असतो, व ह्यांत चेष्टानिरोध असतो. निद्रेंतही चेष्टानिरोध आणि गतिनिरोध असतो; पण तो मनोविकारजनित नसल्यानें तेथें स्तंभ किंवा प्रलय मानीत नाहींत. येणेंप्रमाणें हे आठ सात्त्विकभाव आहेत." [रसप्रबोध–पृष्ठ ६-८ पहा.]

तेथींचे पदीं घोष एकेचि काळीं, सुवाद्येंच कीं त्या रताच्या सुकाळीं, ।
ध्वनी ते [1]स्मराच्याचि वाद्यांतरांचे, न त्या उत्सवीं नाद वाद्यांतरांचे. ॥ ४४
नर श्रांत देखोनि [4]पुंभावरीती [5]रतज्ञ स्त्रिया भोगकाळीं करीती, ।
म्हणोनी प्रिया आपणा सांवरूनी करी त्या रतीच्या विलासा वरूनी. ॥ ४५
जसे वर्णिले कामशास्त्री [6]निबंधीं यथापूर्व बंधा न सोडूनि [7]बंधीं, ।
अकस्मात घाली तळीं श्रीपतीतें, वरूनी करी ऊफराटे [8]रतीतें. ॥ ४६
स्थिर ब्रह्म तेथें चल [9]स्वैर माया, तिहीं घेतलीं दोन रूपें रमाया; ।
न हाले हरी, त्यावरी [10]गोपदारा करी रम्य चांचल्यलीला उदारा. ॥ ४७
उठे ऊफराट्या विलासाचिमाजी असे घोष तो [11]मेखळांच्या समाजी, ।
तिच्या [12]उत्तमांगाहुनी उत्तमांगीं फुलें वर्षतीं आणि [13]सर्वोत्तमांगीं. ॥ ४८
उभारी हरी छत्र [14]मीनध्वजाचें [15]हराचे भयें राज्य विध्वस्त [16]ज्याचें, ।
बहु वर्षले देव देखोनि दृष्टी, पडे ब्रह्मलोकाहुनी पुष्पवृष्टी. ॥ ४९
स्मराचा रथ स्वामि गोपाळ साजे, ध्वजीं राधिका मीननेत्री विराजे, ।
पताकांसि दृष्टांत तीच्या कुचांचे, वरी बांधिले गुच्छ भारी कचांचे. ॥ ५०
हरी [17]ऊर्ध्वरेता, द्रवे गोपजाया, रमे जी तिचा शोकसंताप जाया, ।
जयाला न ये भोगआल्हादवार्ता, निवे तेच कामाग्निनें जे द्रवातो. ॥ ५१
रतांतीं तिच्या त्या सुखाच्या समुद्रा पडे वर्णितां मौन्य वाचेस [19]मुद्रा; ।
[20]सुखीं मग्न होतांचि आत्मा सतीचा तुरे स्फूर्ति रातीमध्यें ती सतीच्या. ॥५२
निजानंदसिंधूमधें जेंवि योगी, सुखें [21]मज्जती कल्पनेच्या वियोगीं, ।

---

१. दाविना. २. कामाच्या. ३. अन्य वाद्यांचे. ४. पुरुषवरीतीं. ५. 'रतज्ञा स्त्रिया भोगकाळीं करीती' असा अन्य पाठ. ६. कामशास्त्रप्रतिपादक ग्रंथांत. ७. बंध=कामशास्त्रविषयक ग्रंथांत वर्णिलेलें आसन. सुरताचे उत्तानक, तिर्यग्, उत्थित, स्थित आणि आनतक असे पांच भेद मानिले आहेत आणि या भेदांचे अनेक प्रभेद आहेत. आसनास बंध असें नांव आहे. नागरबंध, व्योमपादबंध, सौम्यबंध, जृंभितबंध, वीणकबंध असे अनेक बंध आहेत. यांचें सविस्तर निरूपण 'रतिरहस्य', 'अनंगरंग', 'रतिमंजरी' इत्यादि ग्रंथांत पहावें. हे बंध कांहींच्या मताप्रमाणें १६ आहेत व कित्येक तर यांची संख्या ८४ पर्यंत वाढवितात. ८. विपरीतनिधुवनक्रीडेतें. ९. येथें कृष्ण=स्थिरब्रह्म, राधा=चल स्वैर माया. १०. राधा. ११. कमरपट्ट्यांच्या. १२. मस्तकावरून. १३. कृष्णशरीर. राधेच्या मस्तकावरून सर्वोत्तम जो कृष्ण त्याच्या मस्तकावर फुलें पडलीं. १४. राज्य. १५. मदनाचें. (मीन आहे ध्वजावर ज्याच्या तो मदन.) १६. नष्ट. १७. हें 'पर्यायोक्त' होय. शंकरानें मदनाला भस्मीभूत केलें तेव्हां त्याचें राज्य लयास गेलें तें कृष्णानें पुनः उदयास आणिलें—असा भाव. १८. ब्रह्मचारी. १९. वाचा मूकता पावे. २०. 'सुखीं मग्न सर्वी प्रतीती सतीच्या तुरे स्फूर्ति वृत्तीमधें तीस तीच्या' असा अन्य पाठ आहे. २१. बुडतो. योगी जसा कल्पना दूर झाली म्हणजे निजानंदसुखांत बुडतो.

गळां हस्त वक्षस्थळीं कृष्णजीचा रतांतीं दडे काम तो पूर्ण जीचा. ॥ १३
जरी टाळिल्या कामना वामनानें, कथा वर्णिल्या शिंधनावा मनानें, ।
तरी निर्गुणात्मत्व दे देव तारी, मना आवडे कृष्ण लीलावतारी. ॥ १४
न या तों कथा मन्मथा नायकांच्या, जगोद्धारका द्वारकानायकाच्या, ।
सकामां जरी श्रोतयां काम वाटे, तरी चित्त लागे घनश्यामवाटे. ॥ १५
म्हणोनीच वर्णीतसे वामनाची अशी वैखरी हेचि सेवा मनाची, ।
असे निर्मिला ग्रंथ त्या केशवाचा अहो! चाळिता जो हृषीकेश वाचा. ॥ १६

उपसंहार.

(भुजंगप्रयात.)

कथा वर्णिली हे 'भुजंगप्रयातें,' असे वर्णिलें जेथ राधाप्रियातें, ।
असें नांव 'राधाभुजंग' प्रबंधा, हरी कीर्तनें वर्णनें क्षिप्र बंधा. ॥

---

३. भीमाविलास.

(श्लोक.)

लता[10] सख्या[11] अंकीं, खगगमन[12] भक्तामरतरू[13],
तरू[14] हातीं, तो [15]श्रीपति भवनदीपारउतरू[16], ।

---

१. सकल जगतास तारणाऱ्या नौका (कथा). २. वाणी. ३. 'भुजंगप्रयात' नामक छंदामध्यें. ४. राधेचा उपपति. ५. प्रकरण. ६. हरण करी. ७ [illegible] ८. संसारबंधनातें. ९. एकेसमयीं नारदमुनि द्वारकेंत श्रीकृष्णाचे भेटीस गेले होते. त्यावेळीं त्यांनीं स्वर्गांतून आणलेलें एक पारिजातपुष्प श्रीकृष्णास दिलें. तें त्यानें सहज आपली श्रेष्ठ राणी रुक्मिणी हिला दिलें. दासीकडून ही गोष्ट सत्यभामेला समजली. ही वार्ता तिला समजतांच ती अत्यंत क्रोधान्वित झाली. तिच्या मनांत लागलाच सापत्नमत्सरभाव शिरला. रात्रीं कृष्ण सत्यभामेच्या मंदिरांत येऊन पहातो तों ती अगदीं रागानें संतप्त झाली आहे, वेणी मोकळी सोडली आहे, सर्व भूषणांचा त्याग केला आहे. नंतर कृष्णानें तिची परोपरीनें समजुत केली. तिची वेणी घालून सर्व दागिने घातले. त्यानें तिला सांगितलें कीं, 'माझ्या मनांतून सगळा पारिजातवृक्षच जर तुझे दारीं आणून लावायाचा आहे तर एवढ्याशा एका फुलासाठीं कां वरें रुसावें? एक फूल देऊन तुझ्या सवतीची समजूत केली आहे झालें. तुझ्या दारीं सगळा वृक्षच असल्यावर मग तुला फुलांना काय तोटा?' इत्यादि नानाप्रकारें कृष्ण तिची मनधरणी करीत असतां इंद्रादि सर्व देव भीमासुराचें गाऱ्हाणें घेऊन त्याजपाशीं आले. भीमासुराचा वध स्त्रीचे हातून आहे हें कृष्णास ठाऊक असल्यामुळें तो सत्यभामेस घेऊन त्याचेवर लढाई करण्यास चालून गेला. कृष्णानें विचार केला कीं, येतांना नंदनवनांतून यावें व पारिजात वृक्ष आणून तो सत्यभामेच्या दारांत लावावा, आणि एक तिचें कोड पुरवावें.

धरी लक्षी पक्षी करतळयुगीं पादयुगळा,
गळां रत्न ध्यावा द्रुमगरुडसंयुक्त सगळा. ॥ १
खगेंद्र खांदा सुरभूरुहातें हातें धरी पादसरोरुहातें ।
त्याच्या स्मरा नासिल तो असत्या सत्यापती दाविल नित्य सत्या. ॥ २
श्रीकृष्णपादाश्रुतवारिजातीं जाती भवार्ती सुखपार जाती ।
जातीडणे त्यांसहि दे पदांसी देसी अशाच्या स्तविजे पदांसी. ॥ ३
म्हणूनि गातों गुण माधवाचा वाचाळ मी भाट रमाधवाचा ।
वाचा प्रबंध प्रभुवैभवाचा वाचा हरीतें श्रम या भवाचा. ॥ ४

अशी कथा या काव्यांत आहे, म्हणून या काव्यास पंडितांनीं **'भामाविलास'** असें नांव दिलें आहे. १०.लतेसारखी शोभणारी सत्यभामा मांडीवर आहे.११. सत्यभामा ही सत्राजिताची कन्या आणि कृष्णाची भार्या. [सत्या=सत्यभामा, गोदा=गोदावरी, भीम=भीमसेन. असे शब्दांचे संक्षेप आढळतात.] १२. गरुडगामी. (गरुड हें विष्णूचें वाहन आहे.) १३. दासांचा अमरतरु (कल्पवृक्ष). भक्तास इच्छिलेला पदार्थ देणारा वृक्षच होय. कृष्णास अमरतरु म्हटलें आहे म्हणून सत्यभामेला लतेची उपमा दिली आहे. १४. हातांत तरु (पारिजात वृक्ष) असा. १५. लक्ष्मीपति. श्री=लक्ष्मी, विष्णुली. १६. भवसिंधूचा परतीरीं पोंचविणारा नावाडी.

१. धरतो. ज्या कृष्णाच्या पादयुगळा (दोन्ही पायांना) पक्षी (गरुड) करतळयुगीं (आपल्या दोन्ही तळहातांवर) धरतो आणि लक्षी (नीट पाहतो). २. गळ्यामध्यें. 'गळां' ही सप्तमी विभक्ति. 'पायां' 'मायां' हीं रूपें याप्रमाणेंच होत. ज्याच्या गळ्यांत कौस्तुभमणि आहे. ३. कौस्तुभमणि. समुद्रमंथनसमयीं निघालेल्या चौदा रत्नांपैकीं कौस्तुभ हें एक होय. लक्ष्मी, पारिजातक, मद्य, धन्वंतरि, चंद्र, कामधेनु, ऐरावत, [illegible] अप्सरा, उच्चैःश्रवा (सातमुखांचा अश्व), विष, हरिधनु, शंख आणि अमृत हीं इतर रत्नें होत. ४. पारिजात वृक्ष आणि गरुड यांसहित सगळा (संपूर्ण) कृष्ण ध्यानांत आणावा. कवीनें या श्लोकांत या काव्यांतील वर्ण्य वस्तूंचा संदर्भ ध्वनित केला आहे. ५. खगेंद्र—गरुड. ६. स्वर्गवृक्ष, पारिजात. ७. पदकमल. देवतांच्या नेत्रमुखकरपदादि अवयवांस कमलाची उपमा देण्याचा कविसंप्रदाय आहे. ८. स्मरण करा, आठवा. ९. एक परब्रह्म मात्र सत्य म्हणजे चिरस्थायी. बाकी सर्व वस्तु असत्य म्हणजे केवळ भासमय—नाशवंत असा वेदांतमताचा सिद्धांत आहे. १०. सत्यभामेचा पती. (कृष्ण).११.दाखवील.१२. निरंतर सत्यरूपी परब्रह्म स्वरूपास. १३.वारि=पाणी आणि जात=जन्मलेलें=पाण्यांत वाढलेलें=कमळ. 'वारिजातीं' हें तृतीयेचें अनेकवचन. १४. संसारयातना. भव=संसार, आर्ति=दुःख, रोग, यातना. १५. मर्यादा, सीमा. सौख्याच्या मर्यादा नाहीशा होतात म्हणजे पुष्कळ सुख होतें—असा अर्थ. १६. ज्यांना जात नाहीं असे, हलक्या जातींत जन्मलेले, जसें—अजामिळ, अघासुर, गणिका, पिंगला आणि व्रजवधू इत्यादि नीच व भ्रष्ट जन. 'जातीगुणें त्यांसहि दे पदासी' असाही पाठ आहे. १७. ब्रह्मपद. १८. भक्तांनीं. १९. मा=रमा, धव=पति अर्थात् रमापति, श्रीकृष्ण. २०. वडबड्या. २१. स्तुतिपाठक. २२ छंदोबद्ध रचना. २३. नष्ट करितें. २४. संसारसंबंधीं.

वदा नाम 'भामाविलास' प्रबंध अविद्येच्छित जो हरी लिहि बंधा ।
हरी भा प्रभा भा रमा सत्यभामा प्रकाशे न कां जोवि नासत्य भामा ॥ ५
कृष्णासि कृष्णपदभक्तिविशारदानें जें स्वर्गपुष्प दिधलें मुनिनारदानें ।
तें रुक्मिणीप्रति दिले त्रिजगन्निवासें जें द्वारका करि परोनि सुगंध वासें ॥ ६
असी गोष्टि दासीजनीं बायकांनीं विचारूनियां सांगतां आय कानीं, ।
तई सत्यभामा महाक्रोध दावी, झुंझाणी हरी तेंवि लीला वदावी. ॥ ७
गडबडां धरणीवरि लोळते, वदवती न कवींसहि लोळ ते ।
रडत मूर्छित होय घडीघडी, पवन निश्चळ नेत्र न उघडी. ॥ ८
अंलक हार गळांतिल तोडिते, कुरळ केश मुखावरि सोडिते; ।
करयुगें उर मस्तक ताडिते, वसन आणिक कंचुकि फाडिते. ॥ ९
महाउष्णश्वासें करुनि वदते शुष्क अधरा,
'धरापृष्ठीं ओंडा न शठ दुसरा या गिरिधरा, ।
धरायास्तव हा कर कपटि कांचा उनमळा,
मका जो निंदूनी कुसुम तिस देऊनि सुळा. ॥ १०
सख्या ! हो ! मेल्याही शवहि न शिवो हें यदुपती,
पती नानास्त्रींचा पतितजनही ज्यासि जपती, ।
नका येऊं देऊं सदिन सवतीच्या प्रियकरा,
करातें लावीना मज कपटि ऐसें तुम्हि करा.' ॥ ११
इत्यादि नानाविध भाव दावी, ते शोकवार्ता किति हो ! वदावी. ।

---

१. अहानाच्या. २. चरित. ३. बंधनास. ४. अश्विनीनक्षत्र. ५. विशारद=चतुर, पटु. कृष्णाच्या पायांच्या सेवेंत तत्पर असा जो नारद त्यानें. ६. स्वर्गांतलें पुष्प. ७. तिन्ही लोकीं ज्याचा वास आहे अशा कृष्णानें. ८. चांगला वास. ९. समजावी. १०. मळा-आमन्त्रंपंक्तिवाला. ११. लोळणी. १२. श्वास. १३. केश. १४. दोन्ही हातांनीं. १५. वस्त्र. १६. चोळी. ही 'स्वभावोक्ति' आहे. १७. दीर्घ आणि उष्ण श्वासानें. १८. ओठाला. १९. या भूतलावर. २०. मोठा. 'कोडा' असा अन्य पाठ आहे. २१. लुच्चा. २२. कर धरणें=पाणिग्रहण करणें. २३. मळानि आला. २४. हे सख्यानो, मी मेल्यावरही माझे प्रेताला कृष्णाचा स्पर्श होऊं देऊं नका. २५. 'शिवों वा यदुपती' असा अन्य पाठ. २६. अनेक स्त्रियांचा. २७. पापी जनासुद्धां. २८. माझ्या घरीं. २९. रुक्मिणीच्या. ३०. कपटी (कृष्ण) मला हात लावणार नाहीं असें करा. ३१. अनेक. ३२. मनोभाव. ३३. ती. ३४. दुःखवार्ता.

कृष्णें समाधान विचित्र केलें त्या वर्णिती चित्त असे भुकेलें. ॥ १२

रडत रडत मूर्छेमाजि वृत्ती बुडाल्या,
परम विकळ, मी तूं, या स्मृतीही उडाल्या, ।
उचलुनि सखियांनीं मंचकीं दिव्यसेजे,
निजविलि मृततुल्या सत्यभामा दिसे जे. ॥ १३

ये अशांत सदनांत हरी तो, जो अनादि भवशोक हरीतो, ।
किंकरी नमुनियां चरणातें सांगती सकळ आचरणातें. ॥ १४

सर्वज्ञ तीची समजोनि ठेवी मौनेंचि नाकावरि बोट ठेवी, ।
कोटी उशी घालुनियां स्वमांडी त्यानंतरें सांत्वनयत्न मांडी. ॥ १५

स्त्रैंणीं आननीं बिंदु जे काजळाचे तिच्या लोचनींच्या स्वशोकाजळाचे ।
पुशी हस्तपद्मेंचि आधीं हरी तो जया पाणिनें सर्व आधी हरीतो. ॥ १६

म्हणे 'शोक कां प्राप्त झाला महा हा! असी कष्टली कां शुभांगी अहाहा! ।
न बोलेचि कां आमुची आजि राणी? जिच्या बोलण्याचीच आम्हां शिराणी. १७

कस्तूरि आजि न दिसे वदनीं कपाळीं
हें निष्कळंकरण या द्विजलोकपाळीं, ।
मुक्तां द्विजां त्यजुनि कां परि शोक पाळी,
कां क्रोध या शशिस यासि जसा कपाळीं, ॥ १८

इत्यादि सौंदर्य मुकुंद वर्णी, तें आइके तप्तसुवर्णवर्णी, ।

---

१. 'रडतपडत' असा अन्य पाठ आहे. २. मनोविकार. ३. नाहींशा झाल्या. ४. कासावीस, व्याकूळ. ५. मी कोण व तूं कोण या गोष्टीचें तिला भान नाहींसें झालें. ६. पलंगावर. ७. सुंदर शय्येवर. ८. मृतप्राय. ९. जी (सत्यभामा). १०. आला. ११. संसारदुःख. १२. हरण करितो. १३. दासी. १४. वृत्तांत, वर्तणूक. १५. सर्वज्ञाता. (श्रीकृष्ण.) १६. स्वरूप, प्रकृतीचें भान. १७. मौन्यानें, कांहीं न बोलतां. १८. श्वासोश्वास चालतो आहे कीं नाहीं हें पाहण्याकरतां कृष्णानें तिचे नाकावर बोट ठेविलें. १९. तिच्या मानेखालची उशी काढून तेथें आपली मांडी ठेविली. नंतर तो तिची समजूत करूं लागला. २०. स्तनावर. २१ मुखावर. २२. हस्तरूपी कमलानें. २३. 'वर्ले' असा अन्य पाठ. २४. ज्या. २५. हस्तानें. २६. मानसिक रोग. २७. नष्ट करितो. २८. सुंदरी. २९. 'आमुशी' असा अन्य पाठ आहे. ३०. कौतुक, आवड. ३१. कस्तूरीतिलक. ३२. 'हे निष्कलंक करणी' असाही पाठ आहे. ३३. द्विजलोकपाळ= चंद्र. या ठिकाणी मुखचंद्रावर. ३४. तिचें सुंदर रूप. ३५. मोक्षदाता—श्रीकृष्ण. ३६. वर्णन करिता झाला. ३७. तापविलेल्या सुवर्णाच्या रंगाप्रमाणें रंग आहे जिचा. (सत्यभामा.)

तरी न पाहे मुख कृष्णजीचें, [1]स्वमानभंगें मन [2]उष्ण जीचें. ॥ १९

[3]जैं [4]श्रीवत्सांक प्रभु करि [5]निजांकस्थिति [6]शिरा

शिरा नाडी प्राण [7]प्रगटति, न लावूनि [8]उशिरा ।

[9]शिराणी शब्दांची पुरवि, तरि डोळे न उघडी,

[10]घडी जे मानाची [11]विघडलि [12]असे तोंवर घडी. ॥ २०

[13]बजागीची जागी स्वमति, परि डोळे न उघडी,

घडी एक क्रोधें मन बुडवि मानीं [14]अवघडीं, ।

[15]घडी [16]पूर्वप्रेमस्थितिस बसतां तीस [17]विघडी

घडी स्त्रीजातीची [18]घडविलि असे [19]ख्याति [20]उघडी. ॥ २१

[21]जैयां देती लाड प्रियपति [22]तैयांचाच ठकळा,

[23]कळा [24]कांति [25]भ्रांती धरुनि [26]अतिधीटाच [27]सकळा. ।

---

१. आपल्या झालेल्या मानहानीमुळें. २. संतप्त. ३. जेव्हां. ४. विष्णु. 'भृगुनामक ऋषि ईश्वराच्या ब्रह्मा महेश आणि विष्णु या तीन रूपांपैकीं अधिक सहनशील कोणतें तें पाहण्याच्या हेतूनें प्रथम ब्रह्मदेवापाशीं गेला. नंतर शिवापाशीं गेला. परंतु या दोन्ही ठिकाणी त्याचा अपमानच झाला. शेवटीं तो विष्णूपाशी गेला आणि लक्ष्मीजवळ असतांना त्याच्या उरावर लाथ मारिली, तरी श्रीविष्णूनें त्याचा धिक्कार न करतां उलट सत्कारच केला, व तें भृगुऋषीच्या लाथेचें आपल्या उरावर उमटलेलें चिन्ह अलंकाराप्रमाणें शोभादायक मानूं लागला. त्या लाथेच्या चिन्हाला श्रीवत्स व विष्णूला श्रीवत्सांक अथवा श्रीवत्सलांछन असें म्हणतात.' [विविधज्ञानविस्तार.] ५. आपल्या मांडीवर ठेवलेलें. निज=आपल्या, अंक=मांडी, स्थित=ठेवलेलें. ६. मस्तकास. ७. 'प्रगटवि' असाही पाठ आहे. पुनः परत आले. ८. विलंब न लागतां. ९. चां-गली व्यवस्था. १०. मोडली, बिनसली. ११. 'दिसे' असाही पाठ आहे. १२. घटकाभर. जो मानाची घडी विघडली असे (तोंवरी) घडी डोळे न उघडी—असा अन्वय. १३. बजागी= भांडखोर—कजाग. (सत्यभामा.) 'बजागी ते जागी स्वमनिं' असा अन्य पाठभेद आहे. बजागीची स्वमति जागी (होती)—असा अन्वय. म्हणजे सत्यभामा जागृत होती. १४. दुर्धट. अवघडी मानीं, एक घडी क्रोधें मन बुडवी—असा अन्वय. तिनें रागावून घटकाभर मोठा मानी-पणाचा आव घातला—असा अर्थ. १५. व्यवस्था. १६. पूर्वींसारखें प्रेम दाखविलें असतांही. १७. मोडा घाली, बिघाड आणी. १८. 'घडिघडी असंख्यात उघडी' असा आणि 'घट निघि असंख्यात उघडी' असाही पाठ आहे. १९. प्रसिद्धि. २०. 'सुघडी' असाही पाठ आहे, उघड, स्पष्ट. स्त्रीजातीची घडी (अशी) घडविली असे (अशी जी) ख्याति (आहे, ती) उघडी—असा अन्वय. ईश्वरानें सर्व स्त्री-जातीची रचनाच अशी केली आहे अशी जी प्रसिद्धि आहे ती यावरून उघडच होते—असा अर्थ. २१. ज्यांना लाडानें वागवितात. २२. त्याच स्त्रियांचा. २३. चातुर्य. २४. रूप. २५. भ्रम, संशय. २६. फार धीट. २७. सर्व.

कळावें या लोकीं म्हणुनि वदती[1] ते शशिकळा[2],
कळा हे दावी कीं थैट[3] थट वदे क्रोधें[4]विकळा. ॥ २२
सख्या दुःखी तूझ्या मजसहित कीं कान उगले[5],
गळे नेत्रीं पाणी, न निघति मुखीं शब्द सगळे[6], ।
किती मी प्रार्थीतों, धरुनि शिर अंकाचउपरी[7],
परी[8], क्रोधाची हे अधिकचि दिसे अद्भुत[9] परी. ॥ २३
वदे भामा कोपें अतिविकळ[11] चावूनि अधरा[12]
धरापृष्ठीं नाहीं टिके[13] तुजअसा [14]अंबुजधरा ! ।
धरावें या अंकीं शिर अजि तिचें [15]पक्षिगमना !
मना आलें देणें कुसुम जिस तें, [16]कंसदमना ! ॥ २४

तों नेत्र मोडुनि[17] वदे, ढकलूनि मांडी भ्रूमंडळीं[18] भ्रमण अंगुलिभंग[19] मांडी[20]. ।
तों कृष्णजी करुनि हास्य म्हणे, 'अहाहा ! वेडे ! अनर्थ इतुक्यास्तव कां म्हहा हा !'
अर्पितां [21]मुनिवरें [22]सुमनातें, वाटलें, प्रथम हेंचि मनातें, ।
कीं असा तरु [23]पुरींत असावा, त्यांतही [24]स्वसदनींच [25]बसावा. ॥ २६
[26]तत्रापि जे प्रिय बहू स्ववधूचि माजी, तो [27]स्थापणें तरु तिच्या सदनाचिमाजी. ।
तें तूं प्रिया, तुजचि देइन त्या [28]सुमातें, हें वाटलें प्रथम [29]आण तुझीच मातें. ॥ २७
तुतें वृक्ष देणेंचि यालागिं आधीं, [30]फुलें [31]नासिला, जो तिला होय [32]आधी. ।
न जाणोनि केलें तुला कष्ट भारी समाधान ऐसें करी [33]कैटभारी. ॥ २८
जे शब्द योजित असे मनिं पारिजातीं, जाती तिच्या [34]हृदयसुंदरवारिजातीं. ।
[35]जातिस्वभाव तरि ये [36]वदनांबुजातीं, जा तीस घा तरुहि [37]सेवितदेवजाती. ॥ २९

१. 'वदतो' असाही पाठ आहे. २. चंद्रकला. ३. अडखळत. ४. रागानें विव्हल झालेली (सत्यभामा). ५. त्रासले, उबलें. ६. पूर्ण, स्पष्ट. ७. मांडीवर. ८. परंतु. ९. विलक्षण, तऱ्हेवाईक. १०. रीति, तऱ्हा. ११. अतिशय कष्टकरून. १२. ओठाला. १३. धूर्त. १४. अंबुज (कमळ) हातीं आहे ज्याच्या अशा. १५. गरुडवहना. १६. कंसमर्दना. कंस हा मथुरेचा राजा असून कृष्णाचा मातुल होता. परंतु त्याचे राज्यांत सत्पुरुषांचा छळ होऊं लागल्यामुळें विष्णूनें कृष्णावतार घेऊन त्याचा वध केला, आणि त्याला मुक्ति दिली. १७. वक्रदृष्टी करून. १८. भोंवया फिरवूं लागली. १९. बोटें मोडणें. २०. सुरु केलें. २१. नारदानें. २२. पारिजात पुष्प. २३. नगरींत. (द्वारकेंत.) २४. स्वतःच्या घरीं. (सत्यभामेच्या.) २५. रहावा. २६. तथापि. २७. लावणें. २८. हुशार. २९. शपथ. ३०. एक फूल देऊन. ३१. नाहींसा केला. ३२. मानसिक व्यथा. ३३. कैटभ नामें दैत्याला मारणारा. (कृष्ण.) ३४. हृदयरूपी सुंदर कमलांत. ३५. स्त्रीस्वभावक्रोधादि. ३६. मुखकमळाला. ३७. देवजातीनें सेविलेला.

मत्प्रीति तीवरि[1] अगे[2]! जसि आरशाची, साची तुझी शपथ लोचनसारसांची[3]. ।
[4]सौची नसेल तरि त्यांतहि श्लाघ्य[5] राणी, राणी वडील म्हणती तिस ते शिराणी[6].
फूल देउनि तिला[7] उतराई[8] होयें[9] मी, समज हे चतुराई[10]. ।
देतसें तरुचि[11] तो तुजला गे[12]! खेद हा न करणें तुज[13] लागे. ॥ ३१
हरी जाणें हें कीं न वदत असे [14]क्रोधनिकरें,
करें आलिंगावी, प्रिय वदत, हे म्यां प्रियकरें, ।
[15]करें श्रीचंद्राच्या कठिण [16]शशिकांत द्रवतसे[17],
तसे हेही भाव प्रगट[18] करणारी अमृतसे[19]. ॥ ३२
करूनी अशा सत्य नेमास तीतें, बळें[20] बोडुनी सत्यभामासतीतें[21], ।
दिलें क्षेमें[22] त्या [23]दुर्लभा माधवानें, चहूंही भुजीं सत्यभामाधवानें.॥ ३३
असी ते बुझावूनि[24] [25]रंभोरु हातें, तिच्या धूतसे हो! मुखांभोरुहातें[26], ।
उटी[27] लावुनी वाटिल्या केशरा जी[28]! स्वहस्तांबुजीं[29] विंचरी केशराजी[30]. ॥ ३४
[31]पुढें राखडी[32] गुच्छ[33] केशाग्रभागीं, मधें भूषणें अन्य त्यांच्या विभागीं, ।
वरी शीसफूलाख्य [34]सीतांशु [35]भांगीं, द्विजें मोतियें [36]लेविलीं त्या शुभांगीं[37] ॥
मुक्ता द्विजांची नवसिंधुजाची[38], ज्याची चमू मौक्तिकसिंधुजाची, ।
ज्याची प्रभा क्षीरसमुद्रजातें[39], त्यातें धरी कृष्ण करांबुजातें. ॥ ३६
करि हरि यमुना हो! मूंद[40] गंगावनाची,
[41]मिरवि धवलपुष्पीं[42] दीप्ति[43] गंगौवनाची[44], ।

---

१. रुक्मिणीवर. २. 'असे' असा अन्यपाठ. ३. नेत्रकमळांची. ४. 'साची तसे तसि तयांत हिला धराणी' असा अन्य पाठ आहे. ५. स्तुत्य, प्रशंसार्ह. ६. कौतुक, कोड. ७. रुक्मिणीला. ८. ऋणमुक्त. ९. झालों. १०. चातुर्य. ११. पारिजात वृक्ष. १२. 'उगला गे' असा अन्यपाठ. १३. दुःख करण्याचें कारण नाहीं. १४. अतिशय रागावून. १५. किरणानें. १६. चंद्रकांतमणी. १७. मृदु होतो, वितळतो. १८. उघड करून दाखविणारी. १९. अमृतासारखे (गोड, प्रिय.) २०. मुद्दाम जबरदस्तीनें. २१. सत्यभामा साध्वीला. २२. क्षेमालिंगन दिलें. २३. दुर्मिळ. २४. समजावून. २५. केळीच्या गाभ्याप्रमाणें शोभायमान मांड्या जिच्या. २६. मुखकमलास. २७. चिरी काढिता झाला. २८. अहो. २९. आपल्या हस्तकमलांनीं. ३०. केशपंक्ति, केशसमुदाय. ३१. 'वरी' असा अन्यपाठ. ३२. एक अलंकार. ३३. गोंडे. ३४. चंद्रकोर. ३५. भांगांत. ३६. घातलीं. ३७. तिच्या सुंदर शरीरावर. ३८. समुद्रांत उत्पन्न झालेलीं नवीं मोत्यें. ३९. चंद्रास. ४०. सुवर्णालंकारविशेष. या वामनी श्लोकावरून केसांत गंगावन व मूद घालण्याची चाल वामनाच्या वेळेपासून म्हणजे निदान दोनशें वर्षांपासून चालू आहे असें दिसतें. तसेंच या श्लोकांत तीपेडी वेणी घालण्याचा उल्लेख केलेला आहे. तीनपेडी वेणी घालून ती गुंडाळून तिचा वर्तुळाकार खोपा बनविणें ही चाल निदान सातशें वर्षांपासून चालत आलेली आहे असें भास्कराचार्यांच्या एका श्लोकावरून होतें. [निबंधमाला—अंक ७७ पृ० २६-२७.] ४१. शोभूं लागली. ४२. शुभ्र पुष्पाच्या योगानें. ४३. शोभा, कांति. ४४. गंगोदकाची.

सित असित नद्यांच्या संगमीं श्रीत्रिवेणी,
तसिच यदुपतीनें घातली चित्रवेणी. ॥ ३७

पतीनें अलंकारितां फार साजे सखीचे करीं पाहते आरसा जे ।
गमे कीं स्वसौंदर्यसीमा न साहे प्रियाप्रीतिनें वाढवी मानसा हे. ॥ ३८

मुखेंदु शोभे बहु भामिनीचा नीचौ दिसे हा पति यामिनीचा ।
नक्षत्रसेना जसि सिंधुजाची ज्यांची चमू मौक्तिक सिंधुजाची. ॥ ३९

बोले सखीवृंद उभा असाची, सांची प्रिया हे पतिमानसाची. ।
म्हणोनि शोभे बहु सत्यभामा भामापती प्रीतिच सत्य भामा. ॥ ४०

अलंकारितां येरिती जो हरी तो, अनेकांपरीं शोक तीचा हरीतो, ।
प्रसंगांत त्या वृंदें आले सुरांचें, तिहीं वर्णिले त्रास भौमासुराचें. ॥ ४१

आयके वेळे हरी नरकाचें बीजें जो परिहरी नरकाचें. ।

---

१. शुभ्र. (गंगा नदी.) २. काळी. (यमुना नदी.) ३. गंगा व यमुना या नद्यांच्या संगमस्थानीं 'श्रीत्रिवेणी' हें क्षेत्र आहे. ४. यादवांचा राजा. (कृष्ण.) ५. सुंदर. ६. अलंकार घातल्यामुळें. ७. सुंदर दिसूं लागली. ८. ती. (सत्यभामा.) ९. वाटे, वाटूं लागलें. १०. सत्यभामा. ११. मुखचंद्र. १२. सत्यभामेचा. १३. 'पती दिसे तो रतियामिनीचा' असा अन्य पाठ. उणा, तेजहीन, फिका, क्षुद्र. १४. रात्रीचा पति चंद्र. १५. चंद्राची. १६. ज्या मुखेंदूची. १७. सेना. १८. समुद्रांत उत्पन्न झालेल्या मोत्यांची. १९. सख्यांचा समुदाय. २०. खरोखर. २१. पतीला मनापासून आवडणारी. २२. स्त्री. २३. याप्रमाणें. २४. नाना प्रकारांनीं. २५. नष्ट करितो, लयास नेतो. २६. त्यावेळीं. २७. समुदाय. २८. देवांचें. २९. त्यांनीं. (देवसमुदायांनीं.) ३०. भौमासुरापासून त्यांना होणारे कष्ट. ३१. हा भूमीचा पुत्र होता म्हणून याला भौमासुर असें म्हणत. हा प्राग्ज्योतिषपुरीचा राजा होता. त्याच्या आईनें विष्णूस प्रसन्न करून त्याजपासून आपल्या मुलासाठीं वैष्णवास्त्र मागून घेतलें होतें. त्यामुळें भौमासुर अत्यंत बलिष्ठ होऊन गेला. तो देवांस पीडा देऊं लागला. त्यानें इंद्राची अपार दौलत व अदितीचीं कुंडलें हरण केलीं. ह्या त्याच्या अनिर्वाच्य त्रासामुळें इंद्रादि सर्व देव श्रीकृष्ण सत्यभामेच्या मंदिरांत असतां त्यास शरण जाते झाले. कृष्णानें सत्यभामेसह त्याचेवर स्वारी करून त्याचा वध केला. भौमासुराचा पुत्र भगदत्त कृष्णाला शरण गेला, आणि त्यानें अदितीचीं कुंडलें व इंद्रादिकांची संपत्ति परत केली. म्हणून कृष्णानें त्यास त्याचे बापाचें राज्य दिलें. भौमासुरानें बंदींत ठेवलेल्या सोळा हजार राजकन्यांस मुक्त केलें व त्यांनीं आपण होऊन कृष्णास वरिल्यामुळें त्यानें त्यांस द्वारकेस आणून त्यांचें पाणिग्रहण केलें—अशी कथा आहे. ३२. सैन्य. ३३. नरकासुराचें. हाच भौमासुर. ३४. उत्पत्ति. ३५. परिहार करी, नाहींसें करी. ३६. पापाचें.

[1]भीत देखुनि सुरां [2]शरणांतें, [3]नेमिलें [4]असुरनाशरणातें. ॥ ४२
तों दाखवी [5]म्लानमुखांबुजातें श्रीसत्यभामा न [6]सुखांबु ज्यातें ।
म्हणूनियां [7]युद्धविलास तीतें दावी [8]सवें नेउनियां [9]सतीतें. ॥ ४३
या दुःखितांची न हरूनि [10]आधी, स्त्रीकाम कर्तव्य [11]अयुक्त आधीं. ।
[12]देवार्थ जाऊं तरि हे [13]बै[14]जागी, मूर्छेसि जातां करि कोण जागी! ॥ ४४
दोहीं[15] परी संकट हें हरी तो, [16]संगें तिला नेउनि जो हरीतो. ।
म्हणे, '[17]खळा मारिन याच वाटे, आणूं [18]तरू कीं सुख [19]ईसे वाटे.' ॥ ४५
होती [20]अधिष्ठूनि जसीच मांडी, तसी सवें नेउनि युद्ध [21]मांडी. ।
[22]वधूनि भौमासुर पारिजाता, आणी नमों [23]तत्पदवारिजाता. ॥ ४६
प्रकाशतो देउनि सत्य भामा, तों तोचि तेथें अजि सत्यभामा ।
वाच्यांश तो तो हरि वामनाचा, आत्मा ठसा हा बरवा मनाचा. ॥ ४७

उपसंहार.

(श्लोक.)

[24]भा ते प्रभा केवळ चित्स्वरूपें, [25]मा शक्ति [26]शुक्तीवरि जेंवि रूपें, ।
भामाविलास प्रभु नाम याचें, ठेवी असें कृष्ण [27]अनामयाचें. ॥

---

४. [28]नौकाक्रीडा.

(शार्दूलविक्रीडित वृत्त.)

कोणे एक दिनीं हरी गवळणी घेऊनि वृंदावनीं
येवोनी [29]रविनंदिनीतिरतटा नौका विलोकी जुनी; ।

---

१. भयाभीत झालेले. २. शरणागतांतें. ३. ठरविलें, निश्चय केला. ४. असुरवधार्थ युद्धाला आण्याचा बेत केला. ५. कोमेजलेलें मुखकमल आर्त. ६. सुखरूप उदकाचा थेंब. ७. युद्धक्रीडा. ८. बरोबर. ९. सत्यभामेतें. १०. मनोव्यथा. ११. अयोग्य. १२. देवदुःखविमोचनार्थ. १३. हटी. १४. सावध. १५. दोन्हींकडून. १६. आपल्याबरोबर. १७. त्या दुष्ट भौमासुरास. १८. पारिजात वृक्ष. १९. सत्यभामेस. २०. जसी मांडीवर होती तशीच नेऊन. २१. करी. २२. 'मारूनि' असा अन्यपाठ. २३. त्याच्या चरणकमलास. वारिजात=पाण्यापासून उत्पत्ति आहे ज्याची=कमल. २४. प्रभा. २५. शक्ति. २६. शिंपल्यावर. २७. आरोग्याचें. २८. या काव्यांत राधा, माधव आणि गोपी यांनी यमुनानदींत जी नौकाक्रीडा केली तिचें वर्णन आहे, म्हणून याला 'नौकाक्रीडा' असें नांव आहे. यालाच 'जलक्रीडा' असेंही नांव दिलेलें आढळतें. गोपांगनांसह कृष्ण नौकेंत बसून

बोले त्या मृगलोचनींप्रति हरी अत्यंत संतोषुनी
‘जावें नीरें तरूनियां पैरतिरा नौकेंत या बैसुनी’. ॥ १
राधा बोलतसे धवाप्रति कसी अत्यंत नम्रोच्चरें,
‘आम्हांला न कळे जळांतिल गती, हे नाव कैसी तरे ? ।
तूं तों बालक, अंगना सकळिका नावेंत बैसोनियां.’
कान्हा त्यांस म्हणे, ‘तुम्हीं न करणें चिंता, असा निर्भया.’ ॥ २
ऐकोनी हरिउत्तरा व्रजवधू नावेंत त्या बैसुनी
मध्यें माधव शोभला शशि जैसा वेष्टीत तारागणीं; ।
नौका चालविली जळीं, पहुडली [11]नौ काय केली असे,
कृष्णें ते समयीं विचित्र करणी कौशल्य केलें असें. ॥ ३
सूर्यातें लपवी सुदर्शन नभीं टाकोनियां सत्वरा,
देखोनी तम लोचनीं, मग मनीं चिंतातुरा सुंदरा. ।
‘आतां काय किजे ? उपाय रचिजे ? या माधवा रक्षिजे
कैंवी नाव तरोनि जाइल तिरा, आतां कसी वांचिजे ?’ ॥ ४
चिंता त्या करिती, [14]निशी प्रगटली, जाला रवीअस्त हा,
तों कृष्णें पवनाप्रती सुचविलें, ‘तूं सूट वेगें महा.’ ।
इंद्रा तद्गतवंशभूषण करी आज्ञा कसी आयका
‘चारी मेघहि एकदाचि वरुषें’ ऐसें करीं कौतुका. ॥ ५

नीरविहार करीत असतां कृष्णानें सुदर्शन चक्र आड धरून सूर्यप्रकाश बंद केला. तेव्हां काळोखी पडली, वारा झपाट्यानें वाहूं लागला, मेघगर्जना होऊन विजा चमकूं लागल्या, गोपी घाबरून गेल्या. बाळकृष्णाला कोठें ठेवावें आणि काय करावें हें त्यांस सुचेना. याप्रमाणें त्या इतिकर्तव्यतामूढ होत्सात्या नौकेंत असतां, नौकेला छिद्रें पडून आंत भराभर पाणी येऊं लागलें, तेव्हां तर त्यांचें धाबें दणाणलें. तथापि कृष्णाच्या सांगीवरून त्यांनीं आपलीं लुगडीं आणि चोळ्या काढून त्यांनीं भोकें बुजवूं लागल्या, तथापि पाणी नौकेंत येण्याचें बंद झालें नाहीं. अशा समयीं त्यांनीं कृष्णाची सविनय प्रार्थना करून सल्ला मसलत घेतली. कृष्णानें त्यांचा आपल्यावर सप्रेम भाव आहे असें जाणून सुदर्शन चक्र काढून घेतलें, त्याबरोबर प्रकाश पडून जिकडे तिकडे थावराथावर झाली, वारा बंद झाला, पाणी नौकेंत येण्याचें बंद झालें; नंतर आनंदानें सर्व यमुनातीरास परत आलीं—अशी कथा या प्रकरणांत आहे. २९. यमुनानदीच्या तीरावर.

१. स्त्रिया. २. उदक. ३. पलिकडल्या तीराला. ४. पति. ५. स्त्रिया. ६. कृष्ण. ७. गोकुळस्त्रिया. ८. चंद्र. ९. ही उपमा जाणावी. १०. नक्षत्रसमूह. ११. नाव. १२. सुदर्शन नामक आपलें चक्र. १३. अंधकार. १४. रात्र. १५. वायूला.

आज्ञा हे हरिची धरी निज शिरीं वायू शचीचा पती,
　　झंझाटा मग सूटला गडगडा मेघोदरीं गर्जती, ।
वीजांचे कडके भडाड भडके ऐकेसरें दाटती,
　　मोठी वृष्टि पडे, तदां जळमयी संपूर्ण झाली [3]क्षिती. ॥ ६
ऐसा हा प्रळयो शशांकवदना देखोनि ओकांतल्या,
　　ह्नैहाचा समयो निदान गमला, कल्पांतसा भासला. ।
वाऱ्यानें लैंहरी उडेत गगनीं, नौका उलंडे जळीं,
　　कान्हा हा भयभीत होइल म्हणी त्या झांकिती अंचळीं. ॥ ७
पाहे कौतुक पन्नगारिप्रभु तो सत्वासि त्यांच्या कसा
　　मृत्यूलागिं भिती किती मजप्रती रक्षीति या रंजसा. ।
तेव्हां काय करी हरी लवकरी नौकेस छिद्रें करी,
　　त्यामाजी जळ येतसे मग पहा घाबीरल्या सुंदरी. ॥ ८
'मोठें संकट मांडलें, यदुपती कैशापरी रक्षिजे
　　नाना छिद्र पडोनि वारि भरलें यालागिं कैसें किजे?' ।
तों बोले [11]व्रजपाळ [12]गोकुळपती, 'आहे तया यत्न कीं
　　छिद्रें हीं बुझणें तुम्हीं सकळिकीं फेडूनियां कंचुकी.' ॥ ९
[13]कंसारीवचनाप्रती परिसुनी हें गोपिका मानल्या,
　　रंभा त्या [15]नवयौवना निजकरें चोळ्या तिहीं फेडिल्या; ।
नावे छिद्रबिळें [16]विलोलनयना त्या घालिती कंचुकी,
　　तेणें तों जळ नावरे, लहरि त्या नावेंत येतात कीं. ॥ १०
बाळा त्या सकळा मिळोनि वदती, 'हा! वारि तों नावरे,
　　या कृष्णाप्रति रक्ष रक्ष [19]गिरिजाकांता! त्वरें धांव रे! ।
सर्वांची करुणानिधी! तुजप्रती कैसी नये कींव रे!'
　　.. ॥ ११
ऐसी जों करुणा करीत अबला, तों काय बोले हरी,
　　'[22]चीरें फेडुनि, सर्वही तुम्हि बुझा छिद्रें बहू सत्वरीं.' ।

---

१. इंद्र. (शची=इंद्रपत्नी.) २. एकदम. ३. पृथ्वी. ४. चंद्रानना स्त्रिया. ५. आक्रांत केला. ६. प्रलयसमय. ७. लाट. ८. पदरांत. ९. कृष्ण. (कालियसर्पहंता). १०. सुंदरी. ११. पाणी. १२. कृष्ण. १३. कृष्णाचें भाषण. १४. स्त्रिया. १५. तारुण्य. १६. चंचलाक्षी. १७. स्त्रिया. १८. हाय! हाय! १९. पार्वतीपति. २०. दयासागर. २१. स्त्रिया. २२. वस्त्र.

लज्जा त्या त्यजुनी, विलासगमनी वस्त्रें करें फेडिलीं,
   कृष्णालागुनि वांचवूं म्हणुनियां छिद्रांत त्या घातलीं. ॥ १२
छिद्रेंही बुजलीं, परंतु जळ हें नौकेमधें चालिलें,
   गोपींचा कटिमध्यभाग उघडा व्यापोनियां राहिलें; ।
कृष्णाचे हृदयीं जळा गवसिलें तेव्हां कसें वर्तलें,
   गोपींहीं हरिलागुनी निजकरें स्कंधावरी घेतलें. ॥ १३
मोठा लोटहि नावरे, दिसतसे संपूर्ण नौका जळें,
   नारींच्या निजकंठ वारि चढलें, कृष्णा शिरीं ठेविलें. ।
'आतां ठाव नसे हरीस उरला, कोणे स्थळीं ठेविजे?'
   वेगें त्या यदुनंदना सकळही गोपांगना रक्षिजे. ॥ १४
ऐशीया करुणोत्तरा यदुविरें ऐकोनियां सादरें.
   गोपींचा निजभाव जाणुनि मनीं संतोष दामोदरें, ।
तेव्हां काय करी हरी लवकरी चँक्रासि पैं काढिलें,
   तेव्हां तो पडला प्रकाश रविचा वेगें तमा छेदिलें. ॥ १५
गेलें अभ्र विरोनियां, पवनही झाला अतीमंद हा.
   नौकेचें जळ शोषिलें, परतिरा गेले त्वरेसीं पहा. ।
ऐशा देखुनि कौतुकासि वनिता आश्चर्य मानीतसे,
   लीला हे अवघी विचित्र करणी कौशल्य केलें असें. ॥ १६

उपसंहार.

(शार्दूलविक्रीडित वृत्त.)

राधा माधव गोपिका सकळही आल्या अशा भूवना,
   आज्ञा घेउनियां हरिप्रियवधू गेल्या स्वयें भूवना. ।
गाती[6] ऐकति हें प्रिती करुनियां मोक्षास ते पावती,
   मागे वामन, 'ठाव देइं मजला पायीं तुझ्या श्रीपती!' ॥

---

१. भरलेली. २. कृष्णें. ३. सुदर्शनास. ४. गोपी. ५. जमिनीवर. ६. हें नौकाक्रीडावृत्त.

९. जलक्रीडा.

(श्लोक.)

नमन करुनि आधीं सद्गुरुश्रीहरीतें, कथिन चरित गोपीगर्ववारी हरी तें, ।
कळवि भजति ऐसें तें भवाब्धींत तारी, पशुपवधुजनातें त्या कलिंदींत तारी. ॥ १

स्वजनही जरि गर्व मनीं धरी, तरिच मित्रपणें हरि तो हरी ।
उचलितां गिरि गोपबळें बळें कळवि त्यांस हरीच बळें बळें. ॥ २

वधू नीरीं जातां हरि तिस हरी जाणुनि मनीं,
पहातां गर्वातें सकळ रचिला खेळ तमनीं ।
नदीमध्यें नौकेवरि निजकुळीं स्वामि सरिता,
निगर्वाह्या सख्या करुनि मग तो तारि वनिता. ॥ ३

नीरानिमित्त यमुनेप्रति गोपनारी, जातां सवें कटिस घेउनि पूतनारी, ।
नेला तिहीं न कळतां जननीस जेव्हां, केलें विचित्र हरिनें यमुनेंत तेव्हां.॥ ४

पावल्या जंव वधू यमुनेतिरीं, नाव देखिलि तिहीं बरवी निरीं, ।
इच्छिती वरि बसोनि फिरावया, यत्न कांहिं न चलेच धरावया. ॥ ५

सांपडेल कसि नाव बसावया? यत्न त्या पुसति विश्वविसाविया; ।
कृष्ण बोलत असे, 'किं मूढे वो! अर्भकासि पुसतां प्रौढ वो!' ॥ ६

---

१. कृष्णानें बालपणीं गोपींसहवर्तमान यमुनानदीच्या जळांत क्रीडा केली तिचें वर्णन या काव्यांत आहे. म्हणून याला 'जलक्रीडा' असें अन्वर्थक नांव दिलेलें आहे. एका समयीं गोपी बालकृष्णाला घेऊन नावेंत बसून यमुनाजलांत विहार करण्यासाठीं गेल्या असतां एकाएकीं नौकेला छिद्रें पडून पाणी भराभर आंत शिरूं लागलें, मेघगर्जना होऊन वारा सों सों वाहूं लागला आणि विजा चमकून पंच महाभूतें क्षुब्ध झालीं कीं काय अशी स्थिति प्राप्त झाली. गोपी घाबरून गेल्या. तेव्हां 'नावेचें छिद्र बुझविण्यासाठीं आपल्या चोळ्या आणि वस्त्रें सोडा' असें कृष्णानें त्यांस सांगितलें, त्याप्रमाणें त्यांनीं केलें. तथापि पाणी नावेंत शिरण्याचें राहीना. मग कृष्णानें त्यांस क्षणभर डोळे मिटण्यास सांगितलें, तसें करून डोळे उघडून पाहतात तों आपण यमुनातीरावर आहों आणि आपलीं वस्त्रें कोरडीं आहेत असें गोपींस दिसून आलें. नंतर हा सर्व खेळ कृष्णानें मुद्दाम करविला असें समजतां त्या विस्मयान्वित मनानें आणि अनन्यभावानें कृष्णाची स्तुति करून, व आपलें मंद-मतित्व आणि अल्पत्व जाणून कृष्णपदीं लीन झाल्या—असा कथाभाग या काव्यांत आहे. २. गो-पींच्या गर्वरूप उदकाला. ३. गोपांगनासमूहातें. ४. यमुनानदींत. ५. स्त्रिया. ६. उदकाला. ७. उ-दकासाठीं. ८. कलेवर. ९. कृष्णाला. १०. उदकांत, 'नीर' असा शब्द आहे. ११. जगताचें वि-श्रांतिस्थान जो कृष्ण त्याला. हा 'पर्यायोक्त' अलंकार झाला. १२. मूर्ख. १३. बालकाला. १४. प्रौढ स्त्रीजन.

अज्ञानत्व वधूंस दावि, परि तो सर्वज्ञ त्यांच्या मनीं,
आहे तें करणें, परंतु वर तो बालत्व भावी जनीं, ।
चित्तीं तैसेंच तोही वरुनिच मग तो कृष्ण नावेस लक्षी,
ऐसें देखोनि तेव्हां निजमनिं सकळा हर्षल्या त्या मृगाक्षी. ॥ ७

कळुनि, व्रजवधूंसी स्वामिचा स्नेह भारी,
त्वरित मरुत नेटें चालवी नाव तीरीं; ।
चढति उडति नौकेमाजि घेऊनि कृष्णा,
न कळत जळमध्यें न्यावया फार तृष्णा. ॥ ८

नेती नाव पुढां पुढां जरि हरी वारी जला भीउनी,
आणो कीं फिरवावयास म्हणती आणूं तिरीं नेउनी, ।
आज्ञाभंग वधूहि फार करितां, तेणें हरी कोपला,
क्रीडेमाजि अनर्थ थोर यमुनेमाझारिं आरंभिला. ॥ ९

सच्छिद्र नौका जळ आंत चाले, प्रचंड वातें बुडवूं सकेलें; ।
तों त्या जळा हाणिति पादघातें, आणूं पहाती तिरिं नाव हातें. ॥ १०

निवत सलिल नौकेमाजि अर्धास आलें,
वधुसि कटिसि, कृष्णा कंठपर्यंत, झालें. ।
म्हणति वधु, 'बरें कीं आधिं गे ! आम्हि मेल्या'
सगुणमरणभेणें स्कंधिं वाहूनि ठेल्या. ॥ ११

वधूंसही कंठपर्यंत आलें, तें देखुनी कृष्ण वधूंस बोले, ।
'कां आणिलें वो ! मज येथ मारूं, या संकटीं कोण शकेल तारूं? ॥ १२
एक मी, तुम्हि उदंड धराया, बांधल्याच न सुटो चपळा या, ।
मारिल्या जरि थडीसचि मातें, सांग त्या कवण जाउनि मातें.' ॥ १३

---

१. तो अर्भक. (कृष्ण.) २. दाखवी. ३. मृगनयना गोपललना. या श्लोकांत पहिले दोन चरण शार्दूलविक्रीडिताचे असून दुसरे दोन चरण स्रग्धरेचे आहेत. ४. गोपींवर कृष्णाची प्रीति भारी आहे असें समजून. ५. वारा. ६. झपाट्यानें. ७. इच्छा. ८. निवारी, पाण्याला भिऊन निवारी. ९. फिरवावयास नेउनी तिरीं आणूं म्हणती—असा अन्वय. १०. यमुनेमध्यें. ११. फुटलेली. १२. भयंकर, मोठा. १३. पायांच्या आघातानें पाणी नावेंतून बाहेर काढावयास पाहत. १४. हातानें. १५. उदक. १६. नौकेच्या अर्धापर्यंत पाणी भरलें. १७. गोपींच्या कंबरेपर्यंत आणि कृष्णाच्या गळ्याइतकें पाणी नौकेंत चढलें. १८. सगुण कृष्णाच्या मरणाच्या भयानें त्यास खांद्यावर घेऊन उभ्या राहिल्या. १९. मारावयासाठीं. २० तारावयास. २१. पुष्कळ, अनेक.

जळतियावरि तेल पडे जसें, परम दुःख वधूंस घडे तसें, ।
न वदवे परि प्रार्थिति नायका, म्हणति, 'रक्षि वधू, यदुनायका !' ॥ १४
नौका जुनी नदि हि पूर्ण जळप्रवाहीं, आम्ही मुढा सकळ व्यर्थ, अनर्थ पाहीं, ।
विश्वास मूळ इतुकाचि व्रजांगनांसी, कीं कर्णधार दुसरा हरि ! तूं च होसी. ॥ १५
केल्या ही अपराध थोर न मनीं, तूं तों जगाचा धनी,
नोपेक्षीं शरणागतास मुळ तो सांगे उपाया धनी.' ।
'लावा [6]कंचुकि, नावरे तरि, '[7]चिरें फेडूनि छिद्रें भरा.'
तों त्या लाजति हांसती म्हणति, 'गे ! हा जार पूरा खरा.' ॥ १६
परंतु त्यांच्या मनि साच वाटे, 'लावूं सखी ! कंचुकि 'नीरवाटे' ।
त्या उत्तरीं बोलति या उपायें, आहे उरीं अंचल लाज काये ? ॥ १७
मग उरीं दृढ अंचल ओढुनी, त्वरित लाविति कंचुकि सोडुनी, ।
नावरेच जल आंवरल्यास त्या, प्रार्थिती शरण येउनि त्या सत्या. ॥ १८
अशा जरी प्रार्थिति गोपनारी, 'वस्त्रें हि सोडा' म्हणतो मुरारी; ।
त्या लाजुनी राहति जों फिरोनी, तों दाटली नाव जळें भरोनी. ॥ १९
बोलती सकळ नंदनंदना, 'या नदींत जरि तारिसि [11]अंगना, ।
मोल पांच कवड्या अथवा [12]सौ, सोडवीसिल कसा [13]वपुवासा.' ॥ २०
विद्युल्लता तडतडी, घन वर्षताहे, अंधार थोर रजनीसम भासताहे, ।
नौकाहि ते डळमळी पवनें [14]प्रचंडें, एकीस एक वधु आंवळि बाहुदंडें. ॥ २१
असा मांडला थोर आकांत जेव्हां, तशा लाविती वस्त्र सोडूनि तेव्हां; ।
'सखा वांचल्या लाज लौकिक वाहूं, जिवें वेंचल्या कृष्ण कोठूनि पाहूं ? ॥ २२
नावरंध्रिं [15]शिरुनी मग [16][17]अंबरा, राहिल्या वधु [18]निरांत [19]दिगंबरा ।
हरिस तारिल [20]अंसिस त्यांस ते, टाकिली [21]तनुसमंधिक आस ते. ॥ २३
प्रकृतिपर पहातां योगि आहे मतीनें,
वसनरहित कांता कां करी ? हे सतीनें, ।
हरिभजनिं मनींची टाकिजे लाज लोकीं,
तरि हरिपदिं जाती [22]धन्य ते या त्रिलोकीं. ॥ २४

---

१. जळत्या पदार्थावर. २. मूर्ख. 'मूढ' असा शब्द आहे. ३. मुकाण्या. ४. मानीं. ५. पुष्कळ. ६. चोळ्या. ७. वस्त्र. ८. जेथें पाणी नौकेंत येतें तेथें. ९. पदर. लुगड्यांचा पदर आहे, तेव्हां चोळी काढण्यास लाज कसली—असा भाव. १०. स्त्रिया. ११. स्त्रिया. १२. सहा. १३. अंगवस्त्र. १४. भयंकर वाऱ्यानें. १५. भेग. १६. शिरकवून. १७. वस्त्र. १८. उद्‌कांत. १९. नग्न. २०. असोशी. २१. शरीराची आशा. २२. 'धन्यतेमाजि लोकीं' असा अन्य पाठ आहे.

आपापुल्या देव स्मरोंचि सांगे, वाटे तयां कीं हरि हीत सांगे, ।
[1]तो जाणवी कीं, 'धणि ज्यासि मारी, त्यातें बळें [2]किंकर काय तारी? ॥२५
[3]न कळतां हरिहृद्गत सत्या सत्या, चिंतिती स्वकुळदैवतास त्या. ।
भाव आधिंच तयावरि ज्यांचा, त्यांत सत्य म्हणती हरिवाचा. ॥ २६
न पवती [4]सुर कोणहि तेधवां, पुढति पाहति सुंदरि माधवा, ।
मग तयां सकळां कळलें असें, चरित हें अवघें हरिचें असे. ॥ २७

'नियंता विश्वाचा हरिच' [6]मतियां सत्य कळलें,
कळों आलें ऐसें [7]स्वकुळसुरसामर्थ्य न चले, ।
पिता माता भ्राता हरिच अवघा सर्व कळुनी,
तयालागीं आल्या शरण सकळा गर्व गळुनी. ॥ २८

जननिसीं धरि बाळ [8]दटाविल्या, वधु तशा हरिनें मग मानिल्या; ।
नयन [9]झांकवि लोकरवीच त्या, करुनि कौतुक दाखवि त्या [10]सत्यां. ॥ २९
नसे नाव, वारा न पर्जन्यधारा, नसे नीर, तीरीं उभ्या सर्व दारा. ।
तशीं दीधलीं शुष्क वस्त्रें [11]अनंतें, जशीं घेतलीं नावरंध्रें [12]अनंतें. ॥ ३०

पहाती जों तीरीं वधु उघडुनी नेत्र सकळा,
दिसे त्यां स्वप्नाचे परि मनिं सुविस्मीत [14]विकळा, ।
कळों आलें कीं, 'हा हरिच करितो खेळ अवघे'
म्हणोनी कृष्णाचीं नमिति पदपद्मेंचि [15]निरघें, ॥ ३१

म्हणति, 'सकळ माया हे तुझी देवराया !
न कळत नर तूतें मानितों मंद [16]जाया, ।
तरति भवसमुद्रीं चिंतिल्या [17]भक्त तूतें,
निर्जनवधु रक्षीं हे नदी काय तूतें? ॥ ३२

कळोनियां ब्रह्म असें स्वभावें, आलिंगिती मोहुनियां स्वभावें, ।
नानापरी खेळतसे स्वभावें, ध्यातो मनीं वामन त्यास भावें. ॥ ३३

---

१. तो कुळदेव. (तो स्मरलेला देव.) २. चाकर. ३. 'न कळतां हरिहृद्गत त्यांस त्या। चिंतिती सकळ दैवतां सत्या ॥' असा अन्य पाठ आहे. ४. हृद्गत. ५. देव. कोणीही देव पावेना. ६. मनाला. ७. कुळदेवतांचें सामर्थ्य चालत नाहीं असें कळून आलें. ८. दटाविलें असतां मूल जसें मातेला धरतें. ९. त्यांच्याकडून डोळे झांकविले. १०. त्या सती स्त्रियांना. ११. गोपी. १२. कृष्णानें. १३. अनेक, असंख्य. १४. विस्मयानें विकळ झाल्या. १५. निष्पाप अशीं हरीचीं पादकमळें वंदिती. १६. आम्ही मूर्ख स्त्रिया तुझें खरें स्वरूप न जाणून तुला नर असें मानितों. १७. तुझें चिंतन केलें असतां तुझे भक्त संसारसागर तरतात. १८. स्वभक्तांच्या स्त्रियांस तूं बरें भवसागरांतून तारतोस तर या यमुना नदींतून आम्हांला तारणें तुला काय कठीण आहे?

६. गोरसविक्रय.

(श्लोक.)

विकावया गोरस गोपदारा जातां, मनीं आठविती उदारा, ।
दुग्धादि नामें हरिनाम घेती, गोविंद दामोदर माधवेति. ॥ १
'घ्या दुग्ध' बोलों रसनेसि वाटे, तों ये हरी आंतुनि त्याच वाटे, ।
श्रीकृष्णनामेंचि मुखासि येती, गोविंद दामोदर माधवेति. ॥ २
न्हाणी स्वदुग्धें सुरभी जयाला, गोपी स्मरे त्या व्रजराजयाला, ।
'घ्या दुग्ध' ऐसें म्हणतां सतीच्या, गोविंद येतोचि मुखास तीच्या. ॥ ३
'घ्या गे ! दहीं' ये रिति जों वदावें, तों पोटिसीं ऊखळ आणि दावें, ।
ऐशा हरी आठवितांचि दारा 'दामोदरा घ्या' म्हणती उदारा. ॥ ४
मथूनि दुग्धाब्धि घृतासमान, काढूनियां मा धव तीस मान ।
दे त्यास घ्या या वचनामृतातें त्या बोलती माधव या घृतातें. ॥ ५

---

२. रामचरितविषयक आख्यानें.

७. रामस्तव.

(श्लोक.)

मुनिमनें रमती रघुनंदना तुजमधें दशकंधरसूदना ।
म्हणुनि निर्गुण जानकिनायका म्हणति राम तुतें गतिदायका. ॥ १
करुनि दिव्य अलौलिक सुव्रतें रमविशी मन तूं सगुण व्रतें, ।
सगुण संत असे रिति राम तूं सुजनहृत्कमळीं अभिराम तूं. ॥ २
सूर्यवंशअमृतांबुधिसोमा रामचंद्र म्हणती तुज रामा! ।
पाप ताप हरि नाम जिवाचे, दाह शांत करणार शिवाचे. ॥ ३

---

१. या प्रकरणाच्या आरंभीं पुढील श्लोक तीन चार हस्तलिखित प्रतींत आढळतो:—'विक्रेतुकामा किल गोपकन्या मुरारिपादार्पितचित्तवृत्तिः । दध्यादिकं मोहवशादवोचद्गोविंद दामोदर माधवेति ॥.' या काव्याच्या अखेरीस पंडितांचें नांव नाहीं, परंतु काव्यसरणि पंडितांचीच दिसते यास्तव हें त्रुटित असलें पाहिजे. २. दुध. ३. जिव्हेला. ४. कामधेनु. ५. कृष्णाला. ६. गोपळलना. ७. लक्ष्मी. ८. दशमुख रावण याच्या हननकर्त्या. ९. 'जानकीनायका' असा शब्द आहे. वामनाच्या काव्यांत शब्दांची ओढाताण केलेली फार आढळते. १०. मुनींचीं मनें रमती म्हणून राम. ११. अपूर्व. १२. हृदयरूपी कमळांत १३. रमणीय. १४. सूर्यवंशरूपी सागरापासून उत्पन्न झालेला चंद्रा.

चंद्र आणि धरिली शिरिं गंगा जाय ना तरि वि[1]षानळ भंगा।
रामनाम जपतां मग वाचे, दाह शांत करणार शिवाचे. ॥ ४
राम हृत्कमळिं आतळवेना, रामनाम वदनीं पळवेना, ।
कोळकूट[2] मग शंकरकंठीं काळ राघव भयास्तव [3]कंठी. ॥ ५
शर्व[4]कंठविषगर्व हराया शक्त नामचि तुझें रघुराया ! ।
सेतु सागर कपी उतराया नामसेतु भ[5]वसिंधु तराया. ॥ ६
नाम राममय[6] रामचि लोकीं हे न जाणत वृथा शिणलों कीं ।
रामनाम धरिलें जैं[7] वाचे, तुटले तैं[8]चि पाश भवाचे. ॥ ७
सिंधुसेतु रचिला रघुरामें नाशिला भवसमुद्रचि नामें, ।
तारिली स्वनगरी अवतारीं रामनाम भुवनत्रय तारी. ॥ ८
मूर्ति ते प्रकटली घन[10]वर्णी जो दि[11]नकरकुळीं नृ[12]पवर्णी ।
तोचि हे गुणहि वामन वर्णी मूर्ति आदिकवि वाल्मिकि वर्णी. ॥ ९

---

८. हनुमंतस्तव.

(श्लोक.)

जो ध्यातसे प[13]वनपुत्र रघूत्तमातें तो प्राण मुख्य तरि त्या क[14]पिसत्तमातें, ।
जे सेविती प्रकट राघव त्यास होतो चित्तीं स्मरा म्हणउनी हनुमंत हो! तो. ॥ १
वेध राघव विलास कळांचा प्राण मुख्य कपि तो सकळांचा ।
रामभक्ति हृदयींच निघाली, त्यासि जो स्वमनिं आणुनि घाली. ॥ २
जेथें विलास र[15]घुनंदनगायनाचे, तेथें स[16]मीरसुत आपण गा[17]य, नाचे. ।
जोडूनि [18]अंजलिपुट स्वशिरावरी तो, ऐके स्मरोनि र[19]घुवंशवरा वसीतो. ॥ ३
एकसा उड्डाणेंचि उडे समुद्रा दे राघवाची क्षितिजेसे[20] मु[21]द्रा, ।
जो जानकीवृत्त रघूत्तमातें सांगे, स्मरा त्या कपिसत्तमातें. ॥ ४
राघवाविण रुचे न मनातें धन्य ज्यासि करिती नमनातें, ।
वायुपुत्र सुचरित्रचि साचा वामनीं तरिच आदर साचा. ॥ ५

---

१. विषाग्नि. २. विष. ३. वाळवी. ४. शिव. ५. संसारसागर. ६. मय=युक्त, पूर्ण. ७. जेव्हां. ८. तेव्हां. ९. संसाराचे. १०. कृष्णवर्ण. ११ सूर्यवंशीं. १२. क्षत्रियकुळीं. १३. मारुति. १४. कपिश्रेष्ठातें. (हनुमंतातें.) १५. श्रीरामाच्या स्तुतीचे. १६. वायुपुत्र. (मारुति.) १७. गातो, गायन करतो. १८. हस्तद्वय एकत्र जोडणें—ओंजळ. १९. रघुवंशश्रेष्ठातें. (श्रीरामातें.) २०. सीतेला. [क्षिति+ज=पृथ्वी+झालेली=पृथ्वीपासून झालेली सीता.] २१. आंगठी.

९. जटायुस्तुति.

(श्लोक.)

रघुपतितनु वाटे स्पष्ट चिद्वस्तु तीतें,
[2]रसरत कथिन भाषे या 'जटायुस्तुती'तें।
स्तवित जशिच गुंफी श्लोकवाटी द्विजाती,
तसिच रचित टीका वामनाख्य द्विजाती. ॥ १

प्रथम म्हणतसे जटायु वाचे, अगणित सद्गुण [5]सद्गुणार्णवाचे, ।
क्षितिरजहि जरी धरूनि मोजी, परि न गणी गुण त्या करूं [6]नमो जी ! ॥ २
प्रकट गुण करी जगीं रमाया, नमन तया तुज नित्य [7]अप्रमेया, ।
प्रथम उपजतां अनादि माया, म्हणविसि आद्य न [8]शिवसी श्रमा या. ॥ ३
डाग उगळि, गिळी, करी स्थितीतें, निरखि यथास्थित आत्मता स्थितीतें, ।
रमति मुनिमनें स्वचित्स्वरूपीं, परम तयास विराम रामरूपीं. ॥ ४
पर परम परेश जीवभूतें, सकळहि जो तुज त्या नमूं विभूतें; ।
[9]हर [10]गरं न निवे धरूनि चंद्रा, म्हणुनि जपे, तुज नित्य रामचंद्रा ! ॥ ५
[11]अवधिरहित जो सुखस्वरूपी, नयनिं सरूप दिसे तरी अरूपी, ।
निज परम उपाधिसार माया, करि विशुद्दष्टि कशी तिला रमाया. ॥ ६
धरुनि तनु समस्तही उपांगें हृदयिं वसे प्रभुच्या [12]कृपाक्षपांगें ।
निज अगुणपणीं अशी स्वमाया, म्हणउनि सूचवि राम आगमा या. ॥ ७
[13]दशमुख अतिदुःख दे सुरेंद्रा म्हणउनि हो अवतार या नरेंद्रा, ।
भवभय नुरवी अनादि कांहीं, निजसुख दे [14]चतुराननादिकां हीं. ॥ ८
नरवर शर चापहस्त राम त्रिभुवनसुंदर जो मनोभिराम, ।
वरद परम जो वरप्रदांतें, नमिन मि त्या तुझियाच जी ! पदांतें. ॥ ९
त्रिभुवनरमणीय रूप साचें, मन निववी अनुतप्त [15]तापसाचें. ।
तनु जसि यमुनासुनील पाणी, पुरवि अभीष्ट यथेष्ट [16]चापपाणी. ॥ १०

---

१. जटायु हा गृध्रराज होय. हा दशरथाचा प्रिय सखा म्हणून रामाला पितृवत् पूज्य होता. रावणानें सीतापहरण केलें तेव्हां मार्गांत त्याचें व या पक्षिनायकाचें मोठें युद्ध झालें. त्यांत रावणानें कपटानें याला पक्षहीन करून जर्जर केलें. पुढें राम सीतान्वेषण करीत फिरत असतां याची भेट झाली. तेव्हां यानें रामाचें स्तवन केलें. तें या काव्यांत वर्णिलें आहे. २. 'सुरस' असाही पाठ आहे. ३. पक्षी. (जटायु.) ४. ब्राह्मण. ५. सद्गुणसागराचे. (श्रीरामाचे.) ६. नमन. ७. ज्याची इयत्ता करतां येत नाहीं तो अप्रमेय–त्यास. ८. ओकी, उत्पन्न करी. ९. शिव. १०. विष. ११. विशाल. कटाक्ष. १३. रावण. १४. ब्रह्मदेवादिकांस. १५. संन्याशाचें. १६. चाप हस्तीं आहे ज्याच्या. (राम.)

सुरतरुतळिं[1] राम बैसलाहे, अभय असें स्मरणार सद्य लाहे, ।
चरण शरण येति त्यांस पाहे, नमिन जया रघुनंदनीं कृपा हे. ॥ ११
भववनवणवाच[2] नाम साचें, नुरविल लेशहि शेष तामसाचें. ।
विगतरज जपोनि नामधेया, स्मरत असों पद हें मनामधें या. ॥ १२
रत सतत करूनि रामनामीं, विशद[3] तया समजावितों मना मी. ।
वरद परम जे त्रिलोचनादी[4], रघुवर दैवत त्यांसही अनादी. ॥ १३
शरण जनदयाळु देवदेव, स्मरति जयास शिवादि सर्व देव, ।
दनुजपति[5] असंख्य संहरी[6] तो, परम दयाळु तथापि जो हरी तो. ॥ १४
वधि असुर असंख्य चापपाणी तनु[7] यमुनेंतिल जेंवि नील[8] पाणी. ।
जशिच बहिण सांवळी यमाची[10] दनुज[11] वधी तनु ते रघूत्तमाची. ॥ १५
असुरहर[12] दयाळु सर्व देवां, रघुपति दैवत जें महा सदैवां. ।
अशुभ सकळ शीघ्र संहरीतें, रघुपति! नाम भजों तया हरीतें[13]. ॥ १६
जडमति भवभावना विरेना, रघुपति! तों बहु दूरि हो! स्फुरेना. ।
परिहरिति मुनींद्र जे अहंता[14], जवळि तयांसि दशाननादिहंता[15]. ॥ १७
भवजलधि तरावया उपाय, त्रिभुवनिं एकचि नाव रामराय, ।
म्हणउनि रघुनंदना तयाला, शरण असें स्वपदप्रदा तयाला. ॥ १८
शिवगिरितनयामनीं[16] निवास[17] प्रियतर त्यां उभयां जगन्निवास, ।
सुरवर दनुजेंद्रही पदातें, भजति तयां प्रभु दे स्वसंपदातें. ॥ १९
गिरि धरि मथितां सुधांबुधीतें[18] शरण तया तुज मी दयांबुधीतें[19]. ।
सुरवरद सुधा सुरांस पाजी, चरित जगीं सुचरित्र ते कृपा जी. ॥ २०
परधनपरनारिवासना हीं परजनमत्सरही जयास नाहीं. ।
परहितचि जया स्वलाभ रामा! तव पद सेव्य तया मनोभिरामा. ॥ २१
सुखपरगुणवैभवें करूनी त्यजुनि ममत्व समत्व हें धरूनी ।
भजति जन असे मनोभिरामा शरण मि त्या तुज [20]अंबुजाक्ष रामा! ॥ २२
विकसितमुखपद्म हास्य मंद, स्वसुख मनांतिल सूचवी अमंद[21]. ।
स्मरत भजत [22]इंद्रनीलनीला, क्रमिति भले दिवसास यामिनीला[23]. ॥ २३

१. कल्पवृक्षाच्या खालीं. २. भववनास अग्नि. ३. उघड, स्पष्ट. ४. शिवादि. ५. दैत्यश्रेष्ठ. ६. संहार करी. ७. शरीर. ८. निळें. ९. यमुना. १०. यमधर्माची. ११. दैत्य. १२. राक्षससंहारक. १३. कृष्णातें. १४. मीपणा. १५. रावणादिकांचा संहारकर्ता. १६. शंकर आणि पार्वती यांच्या मनीं. १७. वास्तव्य. १८. सुधासागरातें. १९. दयासागरातें. २०. कमलाक्ष. २
२२. इंद्रनील मण्याप्रमाणें नीलवर्ण आहे ज्याचा त्यास. (श्रीरामास.) २३. रात्रीला.

स्मरति सुलभ त्यांस रामचंद्र, स्वजन सुखार्णव नित्य पूर्णचंद्र, ।
गुरुवर सकळां गुरूंस देवा, रघुपति! तूं गति सज्जनांस दे वा. ॥ २४
अमळ[1] कमळ शुभ्र त्या समान, प्रभुनयनद्वय भेदल्या समान, ।
कार्य(?) निगमरहस्य[2] जों[3] विधीतें, करिनि मि तद्भजनाचिया[4] विधीतें. ॥२५
हरिहर विधिरूप तीन भेद, त्रिगुणउपाधिगुणें[5] स्वयें अभेद, ।
बहु घट जळिं सूर्य बिंबला हो, म्हणुनि तुझा सुमतीस आत्मलाहो. ॥२६
स्तविति तुजचि[6] अंबुजासनादि, त्रिदशपतिस्तुतिपात्र तूं अनादि. ।
सकळ सुरवरेश तूंचि देवा, स्तवित असें म्हणऊनि देवदेवा! ॥ २७
त्रिभुवनिं हि समान वस्तु तीर्थे, त्यजुनि करीं सुरमानवस्तुतीतें. ।
अनृत गुण अपक्व कुंभपाणी, अमरपतिस्तुतिपात्र चापपाणी. ॥ २८
रघुपतितनुसुंदरत्वकोटी रतिपति पावति काय कोटि कोटी, ।
करुनि घडिघडी अनंग खोटी, घडिल विधी तरि साम्यगोष्टि कोटी.॥२९
शतचि शत सुमार्ग ज्यांत नाना, निगम असे करिती जगीं तनाना. ।
रघुपति बहु दूरि बोधरीती, श्रुति अतिबाधकता जरी धरीती. ॥ ३०
म्हणउनि निगमोक्त भावनाही, विफळ जयीं रघुराजभाव नाहीं, ।
[10]यतिपतिहृदयारविंदवास प्रभुस घडे, जरि तो जगन्निवास. ॥ ३१
रघुपतिविण अन्य काम नाहीं यतिपण ये रिति तें फुका मना ही, ।
करुनि परिहरी तनुश्रमातें धरुनिहि काय[11] चतुर्थ आश्रमातें. ॥ ३२
वसतिहि रघुराजभक्त गेहीं, रघुपतिभक्ति निरूपिती उगें ही. ।
तरि हितउपदेश गुह्य वाटे, यतिपति चालति, जाति त्याचि वाटे; ॥ ३३
यतिपण बहुतांस देति वाचे, यतिपति ते निजभक्त राघवाचे. ।
पति यतिस दिसे जगन्निवास तरि म्हणवे यतिनाथ हृन्निवास. ॥ ३४
अधनपति धनाढ्य जेंवि राजे, [12]यतिपतिवित्त असें जनीं विराजे. ।
कनक रघुपती अकिंचनाचें, जग नगरूप तयाच कांचनांचे. ॥ ३५
रघुपति भवभावना हरीतो, '[13]हरि जडदुःख म्हणूनि कीं हरी तो; ।
पदवि परम दे स्वसत्तमातें, शरण जटायु तया रघूत्तमातें.' ॥ ३६

१. मळहीन, स्वच्छ. २. वेदाचें रहस्य. ३. ज्ञप्यातें. ४. कार्यातें. ५. स्वतः निर्गुण असतां उपाधिगुणांमुळें त्रिगुण झाला. ६. कमळ आसन आहे ज्याचें तो ब्रह्मा वगैरे. ७. इंद्र. ८. देव व मनुष्य यांच्या स्तवाला. ९. देवेंद्र. १०. श्रेष्ठ योग्यांच्या हृदयकमळांत वसति. ११. संन्यास. १२. श्रेष्ठ योग्यांचें धन. १३. येथें 'हरि' कोणास म्हणावें हें सांगितलें आहे.

ऐशा स्तवें राघव तुष्टला हो दे त्या जटायूस यथेष्ट काहो ।
प्रसन्न त्याला रघुराज जाला, देतो स्वयें हे वर [1]अंडजाला. ॥ ३७
म्हणे राम कीं, 'जाइं माझ्या पदातें, सुखें भोगि मुक्तीचिया संपदातें, ।
तुझें स्तोत्र हें सर्व लोकांस [2]तारू,' असें बोलतो जो [3]भवांभोधितारू. ॥ ३८
बोले जटायुप्रति जो [4]स्ववाचा, तो शब्द ऐसा प्रभु राघवाचा, ।
'तराल ज्यानें तुम्हि लोक सारे, [5]थारे न तो बोल मनीं कसा रे! ॥ ३९
अगा [6]खगा! वर्णिल या स्तुतीतें, पावेल तो, जे [7]परवस्तु तीतें, ।
[8]लाधेल माझ्या निज आकृतीतें, [9]सारूप्य रे! निश्चित त्या कृतीतें. ॥ ४०
लिहुनि सादर घे अथवा स्तव, द्विजवरा पद त्यासहि वास्तव, ।
पठनही करि या सुखहेतुनें, गति तयासहि हो! जसि हे तुतें.' ॥ ४१
अशि [10]राघववक्त्रवैखरी, अति हर्षे खग आयके खरी. ।
रघुनंदनसाम्यसंपदा धरि, पावे श्रुतिपूजिता पदा. ॥ ४२
राघवें स्तुतिस या वरदानें श्रेष्ठता बहु दिली [11]वरदानें. ।
अर्थ तोचि कथि वामन [12]वाचा, लाहुनी रसिक हो! मन वाचा. ॥ ४३
टीकेंत अर्थानुभव स्तुतीचा, अर्थांत [13]बोध प्रियवस्तु तीचा. ।
रामींच हे शेष पलंगसेजे, समर्पिली [14]गाति विहंगसे जे. ॥ ४४

---

३. वेदान्तविषयक प्रकरणें.

१०. चित्सुधा.

(श्लोक.)

विना[15]मृत्तिका कुंभ जेव्हां दिसेना, विनामृत्तिका कुंभ कांहीं असेना, ।
दिसेना असी ज्याविणें मृत्तिकाही नसे मृत्तिकाही तयावीण कांहीं. ॥ १
[16]घटाकार ज्या मृत्तिकेनेंचि भासे, असी मृत्तिका ज्या स्वरूपीं [17]उभासे ।
न कोणी तया [18]स्वप्रकाशा प्रकाशी म्हणूनि [19]श्रुती बोलती '[20]सत्य' त्यासी. ॥ २

---

१. जटायुपक्ष्यास. २. तारो. ३. भवसागरनौका. ४. स्वमुखानें. ५. स्थिरावणें, मनांत पक्कें ठिवणें. ६. जटायुपक्ष्या. ७. परम तत्त्व. ८. मिळवील. ९. एक मुक्ति. १०. राघवमुखांतील शब्द. ११. वर देणाऱ्यानें. १२. वाचेनें. १३. ज्ञान. १४. पक्ष्यांप्रमाणें. १५. मातीशिवाय. १६. ज्या मृत्तिकेचा घट दिसतो ती. (मृत्तिका तत्स्वरूपच आहे.) १७. दिसे. १८. ज्याला आंगचा प्रकाश आहे त्याला. १९. वेद, येथें वामनपंडितांनीं 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' ह्या श्रुतिवाक्यान्वयें ब्रह्माचें वर्णन केलें आहे. २०. या ब्रह्माला 'सत्य' असें म्हणतात.

घटीं एक माती तसें सर्व पाहें, दिसेना जयावीण तें तेंचि आहे ।
असें तें तुझें तूंचि होऊनि पाहें, धरी अंतरीं श्रीगुरूची कृपा हे. ॥ ३
[3]अलंकार सृष्टीमधें काय आहे सुवर्णाविणें हें विचारूनि पाहें ।
[4]मधें तेंचि जें जें जया [5]आदि[6]अंतीं असें विश्व हें देखिलें [7]ब्रह्मसंतीं ॥ ४
[8]जगीं ब्रह्म दीसे तरी आकृतीचा नव्हे नाश जों काळ आहे स्थितीचा, ।
[9]करें निर्मिला तो करें [10]नाशिजेतो अलंकार सोनें जरी देखिजेतो. ॥ ५
[11]जिये दृष्टिनें [12]रज्जुचा सर्प केला तिनें दोर देखूनि तो नाशियेला, ।
करें निर्मिलें तें करें भग्न व्हावें तसें [13]कालकर्तृत्व कालेंचि जावें. ॥ ६
मनें निर्मिलें तें करें तोडवेना, करें निर्मिलें तें मनें मोडवेना, ।
न हें दृश्य मोडे विना कालशक्ति, [14]विदेहीं जन्हीं पावले जीवमुक्ती. ॥ ७
प्रपंचें प्रपंचीं सुखें कां असेना स्वरूपांत तो आठवीतां दिसेना, ।
दिसे पंचभेदें जयीं इंद्रियांसी प्रपंचींच पाहें निराळा तयासी. ॥ ८
पहातांचि [15]कांचोपनेत्रप्रसंगें निळीं दीसती [16]गौरवर्णें [17]निजांगें, ।
तसें आपण ब्रह्म सर्वत्र आहे मनें इंद्रियें घेउनी विश्व पाहें. ॥ ९
[18]निळीमा दिसे जेंवि [19]कांचोपनेत्रीं दिसे पाहतां देह गोरा [20]स्वनेत्रीं, ।
असें इंद्रियांतें दिसे विश्व नाना [21]स्वरूपांत तों भेद दृष्टी [22]पडेना. ॥ १०

---

१. चित्स्वरूप, परब्रह्म. २. अंतःकरणांत. ३. ह्या पद्यांत 'सुवर्ण,' 'अलंकार' व 'अलंकारत्व नष्ट झाल्यावरचें रूप' ह्यांची 'परब्रह्म,' 'आभासरूप जगत्' व 'आभासाचा निरास झाल्यावर परब्रह्मरूप दिसणारें जगत्' ह्यांच्याशीं अनुक्रमें तुलना केली आहे. ह्या पद्याच्या पहिल्या दोन चरणांचा अर्थ तर स्पष्टच आहे. शेवटच्या दोन चरणांचा अर्थ येणेंप्रमाणें:—साधुजनांनीं हें विश्व 'ब्रह्मसयं जगत्सर्वम्' ह्या वाक्याप्रमाणें ब्रह्ममय आहे असें जाणलें. ४. स्थितिकालीं. ५. सृष्टि उत्पन्न होण्यापूर्वी. ६. लयकालीं. ७. साधूंनीं. ८. वस्तु जरी ब्रह्ममय आहे तरी तिच्या आकृतीची स्थिति नियमित काळपर्यंत नाश पावत नाहीं. ९. हातानें. १०. नाशिला जाती. ११. ज्या. १२. दोरीचा. ज्या दृष्टीला दोरी सर्पाप्रमाणें दिसली, म्हणजे ती सर्प आहे असें भासलें. १३. काळानें उत्पन्न केलेली वस्तु. १४. ज्यांचा देहत्रयाशीं (म्हणजे स्थूल सूक्ष्म व कारण देह यांशीं) संबंध तुटला आहे त्यांनीं सांख्यमताप्रमाणें 'महाकारण' म्हणून आणखी चौथा देह मानला आहे. १५. चष्म्याच्या योगानें, ऐनकीनें. १६. गोऱ्या रंगाचीं. १७. आपलीं (पहाणाराचीं) गात्रें. १८. निळेपणा (नील+इमन्). संस्कृतांत 'इमन्' प्रत्यय लागून भाववाचक नामें होतात, त्याचें हें उदाहरण आहे. १९. काच+उपनेत्र=कांचेचा चष्मा. २०. आपल्या डोळ्यांनीं. २१. खऱ्या रूपांत. विश्वाचें स्वरूप तर एकच आहे पण त्रिगुणात्मक इंद्रियांस तें विश्व अनेक स्वरूपांनीं दिसतें, म्हणजे निरनिराळ्या स्वरूपाच्या अनेक पदार्थांनीं भरलेलें दिसतें. २२. 'दिसेना' असा अन्य पाठ.

मना इंद्रियां इंद्रियार्थांसि एक, प्रकाशीच तें सत्य मिथ्या अनेक, ।
अनेकां घटीं सत्य ते एक माती असें ब्रह्म सर्वत्र [1]योगी पहाती. ॥ ११
घटीं भूषणीं आणि वस्त्रांत [2]वस्तु दिसेना विना मृत्तिका [3]हेमें तंतु, ।
विना वस्तु जीं दीसताहेति रूपें नसे सत्य शिंपीवरी जेंवि रूपें. ॥ १२
घटादीक कार्यें करीताति नाना तरी सत्य त्यांतें कधीं बोलवेना, ।
असीं देह सर्वत्र कर्में करीती, तरी संत मिथ्या तयांतें पहाती. ॥ १३
[4]क्रियाशक्तिनें वर्तती हीं शरीरें, जसीं [5]अंतरिक्षांत पर्णें [6]समीरें, ।
करी बाहुलें नृत्य सूत्रेंकरूनी तया चाळितो सूत्रधारी धरूनी. ॥ १४
[7]अयस्कांतपाषाणसान्निध्यमात्रें फिरे लोह, हें देखती लोक नेत्रें, ।
क्रियाशून्य चैतन्य तत्संनिधानें शरीरीं जडें कर्म शक्तिप्रधानें. ॥ १५
अशा ज्ञानशक्ति स्वयें ज्ञानहीना स्वयें ज्ञान जें वृत्ति त्याला असेना, ।
जशा अग्निच्या ज्योतिनें चंद्रज्योति प्रकाशात्मिका येरिती ज्ञानशक्ति.॥ १६
जशा [8]द्रव्यभेदें दिसोनीचि आल्या प्रभा अग्निच्या लोचनीं वेगळाल्या, ।
तसें आत्मचैतन्य [9]चिच्छक्तिभेदें दिसे भिन्न बुद्धीस [10]मायाविनोदें. ॥ १७
प्रकाश स्वयें दूसऱ्यातें प्रकाशी [11]सबाह्यांतरीं बोलिजे सत्य त्यासी, ।
[12]तयामाजि जें [13]दूसरें दीसताहे तयावीण मिथ्याच होऊनि राहे. ॥ १८
प्रकाशी जरी सूर्य तो एकदेशी खरें हेम बाह्यांतरीं भूषणासी, ।
तसें सूर्यतेजासही जें प्रकाशी सबाह्यांतरीं बोलिजे 'सत्य' त्यासी. ॥ १९
पटाच्या सबाह्यांतरीं तंतु जैसा चिदात्मा जगीं एक सर्वत्र तैसा, ।
[14]मृषा स्थावरें जंगमें तोचि वस्तु [15]पटाकार मिथ्या खरा त्यांत तंतु. ॥ २०
तसा तंतु चैतन्य तूं शिष्यराया! पटाकार हें सर्व तूझीच माया ।
असत्यांत [16]सत्ता तुझी एक आहे असी बुद्धि आलिंगुनी तीस पाहें. ॥ २१
स्वयें निर्मिली हे असे सर्व सृष्टी जसें स्वप्न पाहे बरें सूक्ष्मदृष्टी, ।
सनें स्वप्निचे देह निर्माण झाले, स्वयें जीव होऊनि ते वर्तवीले. ॥ २२

---

१. साधुजन. २. खरी वस्तु. घटांत, अलंकारांत व वस्त्रांत मृत्तिका, सोनें व तंतु हीं अनुक्रमें खरीं आहेत. ३. सोनें. ४. मायेनें. ५. आकाशांत. ६. वाऱ्यानें. ७. लोहचुंबकाच्या सान्निध्यानें. ८. अग्नींत टाकलेल्या पदार्थांचे भेदानें. ९. ज्ञानशक्तीच्या भेदानें. १०. मायेच्या खेळानें. ११. आंतून व बाहेरून. १२. त्या ब्रह्मामध्यें. १३. माया. १४. खोटीं. १५. पट म्हणजे वस्त्र खोटें, तंतु खरा; तद्वत् सर्व साकार वस्तु खोट्या असून त्यांत अन्वयानें राहणारें (वस्त्रांत तंतुप्रमाणें) ब्रह्मच खरें आहे. १६. अस्तित्व.

मना आपणावांचुनी काय तेथें मिनोनी स्वयें निर्मिसी विश्व जेथें, ।
मनें [1]जागरीं विश्व जें कल्पियेलें खरें सांग कोण्या जिवें वर्तवीलें ? ॥ २३
मनें [1]जागरीं विश्व जें कल्पियेलें असे ईश्वरें विश्व निर्माण केलें ।
तुंही होय जागा मनीं कल्पिलें हें अनंतस्वरूपामधें विश्व पाहें. ॥ २४
नसे भिन्न [2]आत्मा तुझा ईश्वराचा असें बोलती सर्वही वेदवाचा, ।
[3]उपाधीसही पाहतां द्वैत नाहीं, निजेलीच ते ऊठले बुद्धि पाहीं. ॥ २५
जसी झोंप बुद्धीसि तैसी [4]अविद्या तसी जागृती तेच बुद्धी [5]सुविद्या, ।
जसा एक आत्मा तसी एक माया, नसे द्वैत पाहें बरें शिष्यराया ! ॥ २६
उपाधि स्वयें जागतो चित्स्वरूपीं नसे भिन्न तो रामकृष्णादिरूपीं. ।
स्वयें शुद्ध तो, भेद तेथें न दीसे, अशुद्धांत शुद्धीविणें भेद भासे. ॥ २७
जसें एक [6]नानानगीं शुद्ध सोनें पुढीं घालितां हीणें तें त्यासमानें; ।
स्वयें शुद्ध सर्वेश्वराच्या उपाधी तशा ज्ञानियांच्याहि सर्वात्मबुद्धी. ॥ २८
स्वयें शुद्ध तो ब्राह्मण श्रेष्ठ जैसा सदा शुद्ध सर्वेश्वरोपाधि तैसा; ।
करी शुद्ध विप्रेंद्रें विप्रा अशुद्धा असा सोडवी श्रीहरि नित्यबद्धा. ॥ २९
सदा जागतां ईश्वराचे [11]उपाधीं सदा स्वप्न हें देखते देहबुद्धी; ।
तिये जागृतीनेंचि झालासि जागा स्वयें निर्मिलें हें न पाहेसि कां गा ! ?॥ ३०
घडे भ्रंशही स्वप्नकाळीं मतीचा, तरी आपुला देह हा जागृतीचा. ।
जरी पावल्या जीवबुद्धी अविद्या तरी ते तयाचीच कीं शुद्ध विद्या. ॥ ३१
तुझें स्वप्न जाऊनि झालासि जागा न सांभाळिसी [12]औझुनी कां स्वयोगा ।
जगीं स्वप्न हें जागरीं वर्तवावें सदा नित्य [13]तूर्यंत जागें असावें. ॥ ३२
जगीं बुद्धि हे [14]पूर्वसंस्कारयोगें यथापूर्व पाहे मनोवृत्तिवेगें ।
[15]विवेकें तिला सर्वदा आवरावें जसें स्वप्न या जागृतीतें पहावें. ॥ ३३

---

१. जागृतींत. २. तुझा आत्मा–जीवात्मा; ईश्वराचा आत्मा–परमात्मा; परमात्मा व जीवात्मा भिन्न नाहींत. विद्येच्या उपाधीनें युक्त जें ब्रह्म तो परमात्मा व अविद्येच्या उपाधीनें युक्त जें ब्रह्म तो जीवात्मा. दोहोंची उपाधि माया. तिच्या स्वरूपांत फरक आहे, परंतु तिचें अधिष्ठान जें ब्रह्म तें एकच आहे. ३. पदार्थाच्या स्वरूपांत भेद भासविणारा अन्य पदार्थ किंवा त्याचा संबंध. ४. अज्ञान. ५. ज्ञान, ब्रह्मज्ञान. ६. अनेक अलंकारांत. ७. हिणकट सोनें. ८. सर्वत्र एकच आत्मा परिपूर्ण भरला आहे असें पाहणाऱ्या बुद्धि. ९. ब्राह्मणश्रेष्ठ. १०. अविद्या उपाधीनें सदा बद्ध झालेल्या जीवाला. ११. शुद्धसत्त्वावस्थेमध्यें. १२. अद्याप. १३. चौथी अवस्था. बाकीच्या तीन अवस्था जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति ह्या आहेत. १४. पूर्वीच्या (पाठीमागच्या) जन्मांत झालेल्या संस्कारांच्या योगानें. १५. विचारानें.

स्वयें सर्पिचे सर्वही देह केले तरी आपणा वेगळे मानियेले ।
तयाचे सर्वे जीव होऊनि पाहीं अहो! मानितो आपणा एक देही. ॥३४
असे दृश्य हें सर्व माझीच माया असे विश्व हें सर्व माझीच काया ।
समस्तांत आत्मा स्वयें नांदताहे असें विश्व हें नित्य तूर्यंत पाहें ॥ ३५
स्वयें ब्रह्म मी तेथ तो धर्म नाहीं दिसेना विना विश्व हें बुद्धि कांहीं ।
तयामाजि हे पावते बुद्धि जेथें प्रकाशूनि साक्षी तिचा मीचि तेथें. ॥ ३६
स्वरूपीं तया बुद्धि सर्वत्र धांवे अनंतामधें अंत त्याचा न पावे ।
तदाकार होऊनि त्यामाजि राहे जगीं वर्ततांही दुजें तें न पाहे ॥ ३७
समाधीमधें जाण ते शुद्ध तूर्या जसी पाहतां दृष्टि एकाच सूर्या ।
न ते बुद्धि जागी न तेव्हां निजेली न तेव्हां सुषुप्तींतही लीन झाली. ॥३८
विनाकल्पना जागृती स्वप्न मोडी स्फुरे आत्मता ते सुषुप्तीस सोडी ।
अवस्थात्रयातीत ते शुद्ध तूर्या प्रपंच स्फुरे, मिश्र तें, शिष्यवर्या! ॥ ३९
नको तूं भिऊं देखतांही प्रपंचा मृषा स्वप्न हें यास तों ठाव कैंचा? ।
तुझी जागृती जोंवरी दृष्टि धांवे असें स्वप्न तें, जेथ तेथें न पावे. ॥ ४०
मनीं देखिलें विश्व तें आठवीसी, मनीं आड दृष्टीस तेंही पहासी, ।
दिसे दृष्टिही ते तदन्यत्र जातां, घडे स्वप्न तेंही मनीं आठवीतां. ॥ ४१

उपसंहार.

(श्लोक.)

असा **'चित्सुधाग्रंथ'** हा दीप हातीं धरूनि प्रपंचासही जे पहाती, ।
दिसे शुद्ध जें ब्रह्म तेंही प्रपंची नगीं शुद्ध सोनें दिसे, वस्तु कैंची? ॥ १
स्वयें **'चित्सुधाग्रंथ'** केला मुकुंदें मुखें वामनाच्या निजानंदकंदें ।
तदात्मत्व पावोनिही दास्यभावें तया अर्पिला **'चित्सुधाग्रंथ'** नांवें. ॥ २

---

११. प्रियसुधा.

(श्लोक.)

पतिनिमित्त पती तुजला, प्रिये! प्रिय असें म्हणतां सहसा नये ।

---

१. देहयुक्त. २. वसतो आहे, वास करीत आहे. ३. उत्पन्न होई. ४. तीन अवस्थांच्या (म्हणजे जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति यांच्या) पलीकडील. ५. दृष्टीचे बाहेरचें; जें दृष्टीस दिसत नाहीं तें. ६. दुसरीकडे, दुसऱ्या वस्तूकडे. ७. अलंकारांत. ८. मुकुंदाचें आत्मत्व, तादात्म्य. ९. वामनपंडितांवर गुरुकृपा झाल्यावर ते घरीं आले व तदनंतर निरासात्मक स्वभार्येला प्राणिमात्रास स्वात्मा प्रिय आहे व तदितर वस्तु त्याला सुखकर असल्या तर प्रिय असतात असा त्यांनीं या काव्याचे द्वारें उपदेश केला म्हणून काव्याला दिलेलें नांव **'प्रियसुधा'** हें सार्थ आहे. १०. पति म्हणून.

परम आवडि आपुलि आपणा [१]वळख तूं तुज टाकुनि मीपणा. ॥ १
पुरुषही [२]स्वसुखार्थ सुखें स्त्रिया म्हणतसे सकळांहुनि ते प्रिया, ।
परम आवडि आपुलि आपणा वळख तूं तुज टाकुनि मीपणा. ॥ २
[३]सुनयने! [४]सदनें [५]विविधें धनें निजसुखार्थ समस्तहि साधनें, ।
परम आवडि आपुलि आपणा वळख तूं तुज टाकुनि मीपणा. ॥ ३
सकळ आवडि [६]काळबळें तुटे परि निजीं [७]त्रिजता न कधीं विटे, ।
परम आवडि आपुलि आपणा वळख तूं तुज टाकुनि मीपणा. ॥ ४
प्रियहि [८]अप्रिय होय घडीघडी, परि कदापि नये निज नावडी, ।
परम आवडि आपुलि आपणा वळख तूं तुज टाकुनि मीपणा. ॥ ५
[१०]वळखिनें सलतें प्रिय मानिती, सफल कीं प्रिय हें जन [११]नेणती, ।
परम आवडि आपुलि आपणा वळख तूं तुज टाकुनि मीपणा. ॥ ६
निजबळें सुखही तरि सांपडे बहुत जो प्रिय तो बहु आवडे, ।
परम आवडि आपुलि आपणा वळख तूं तुज टाकुनि मीपणा. ॥ ७
स्वसुख तेंचि सुषुप्ति जसें उरे [१२]तदितरीं विषयांतहि तें स्फुरे ।
परम आवडि आपुलि आपणा वळख तूं तुज टाकुनि मीपणा. ॥ ८
[१३]सुखसुधाकरराहु अहंकृती निज[१४] म्हणोनि तरी प्रिय मानिती ।
परम आवडि आपुलि आपणा वळख तूं तुज टाकुनि मीपणा. ॥ ९
नयनिं राहु शशीकरितां दिसे तसि अहंकृति त्यास्तव उल्लसे ।
परम आवडि आपुलि आपणा वळख तूं तुज टाकुनि मीपणा. ॥ १०
इतर ईश्वर मानिति त्यां जना निजसुखार्थचि कीं तदुपासना ।
परम आवडि आपुलि आपणा वळख तूं तुज टाकुनि मीपणा. ॥ ११
हरिकृपेच करूनि निजात्मता मिळलि त्यांसचि तो प्रिय तत्वता ।
परम आवडि आपुलि आपणा वळख तूं तुज टाकुनि मीपणा. ॥ १२
नभ घटांतिल तेंचि मठांतरीं प्रिय असा कळल्याउपरी हरी, ।
परम आवडि आपुलि आपणा वळख तूं तुज टाकुनि मीपणा. ॥ १३

---

१. ओळख. २. आपल्या सुखाकरितां. ३. सु=सुंदर, नयन=डोळे; हे सुनेत्रे प्रिये. ४. गृहें, घरें. ५. नानाप्रकारचीं धनें; जसें:–सोनें, रुपें इत्यादि. ६. काळाच्या बळेंकरून. ७. नाहींसी होते ८. स्वतःविषयीं मात्र कधीं अप्रियता उत्पन्न होत नाहीं. ९. ज्या वस्तु एक वेळ प्रिय वाटतात त्याच वस्तु दुसरे वेळीं अप्रिय होतात. १०. ओळखीमुळें, परिचयामुळें. ११. जाणत नाहींत. १२. दुसऱ्या. १३. सुखरूप सुधाकराला (चंद्राला) मारणारा राहु. हें पद पुढील पदाचें विशेषण आहे. १४. मीपणा, अहंकार.

सहज तो [1]तयजोचि अहो हरी प्रिय मुकुंद असें कळल्यावरी ।
परम आवडि आपुलि आपणा वळख तूं तुज टाकुनि मीपणा. ॥ १४
कळलिया हरिची सकळात्मता मग कळे हरिभक्ति अखंडता ।
परम आवडि आपुलि आपणा वळख तूं तुज टाकुनि मीपणा. ॥ १५
जड शरीरचि आपण याभ्रमें प्रियतमें कळलें स्थिरजंगमें, ।
परम आवडि आपुलि आपणा वळख तूं तुज टाकुनि मीपणा. ॥ १६
[2]प्रेमकपाटहि तें जरि ऊघडे सुख उदंड अखंडचि सांपडे, ।
परम आवडि आपुलि आपणा वळख तूं तुज टाकुनि मीपणा. ॥ १७
'**प्रियसुधा**' उपदेश गिराप्रती करुनि वामन तीस म्हणे, 'सती ! ।
परम आवडि आपुलि आपणा वळख तूं तुज टाकुनि मीपणा.' ॥ १८

---

१२. [3]तत्त्वमाला.

(श्लोक.)

श्रीनारायण निर्निमित्त उगला आहे असा निश्चयें,
तैसें विश्व तयांत हें उपजतें वस्तु स्वभावें स्वयें; ।
[4]माया शुद्ध तयामध्यें प्रथम जे होते [5]अजा जेधवां,
तेव्हां निर्गुण तोचि ईश्वर तया ध्यावें [6]द्विधा [7]माधवा. ॥ १

---

१. 'तमबोधि' असा अन्य पाठ आहे. २. भ्रमरूप कपाट उघडल्यावर, भ्रमाचा निरास झाल्यावर. ३. या प्रकरणांत सकल तत्त्वांच्या मालेचें वर्णन आहे म्हणून याला 'तत्त्वमाला' असें नांव दिलेलें आहे. सांख्यशास्त्रप्रणेता जो सुप्रसिद्ध कपिल महामुनि त्यानें आपल्या मातेला—देवहूतीला—प्रकृतीचे विकार जीं चोवीस तत्त्वें व पुरुष धरून एकंदर पंचवीस तत्त्वें यांचें निरूपण या प्रकरणांत केलें आहे. पुरुष, प्रकृति महत्, अहंकार, तन्मात्रा, एकादशेंद्रियें व स्थूलभूतें यांचें यांत वर्णन आहे. हींच जड सृष्टीच्या उत्पत्तीचीं बीजरूप पंचवीस तत्त्वें होत. पुरुषाचे जीवात्मा आणि परमात्मा असे दोन भेद मानतात. पुरुष व प्रकृति यांच्या संयोगापासून 'महत्तत्त्व' उत्पन्न झालें. या महत्तत्त्वापासून सात्त्विक राजस आणि तामस असा त्रिविध अहंकार उत्पन्न झाला. सात्त्विक अहंकारापासून मन उत्पन्न झालें, राजस अहंकारापासून दशेंद्रियें उत्पन्न झालीं, व तामस अहंकारापासून सूक्ष्मभूतें व महाभूतें उत्पन्न झालीं. 'सांख्यप्रवचन' नामक ग्रंथांत वर्णन आहे तें असें:— 'सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः, प्रकृतेर्महान् महतोऽहंकारोऽहंकारात्पंच तन्मात्राणि उभयमिन्द्रियं, तन्मात्रेभ्यः स्थूलभूतानि, पुरुष इति पंचविंशतिर्गणः'. या प्रकरणाला आधार श्रीमद्भागवत—तृतीय स्कंध—अध्याय २६ वा आहे. ४. प्रकृति. ५. जन्मरहित. (अ+जा=अभाव+जन्म=जन्मरहित.) ६. जीव आणि ईश्वर या रूपानें पुरुषाचे दोन भेद आहेत. प्रकृतीला वश करून विश्वसृष्टि करणारा ईश्वर आणि प्रकृतीचा बोध न झाल्यामुळें तिच्या आधीन राहणारा जीव अशा दोन रूपांनीं. ७. परमेश्वराला (पुरुषाला).

माध्यान्हीं किरणीं मृषा जळ तसी मायाच अव्यक्तते,
अव्यक्तें मग निर्गुणीं सगुणता सर्वज्ञता वर्तते. ।
इच्छा सृष्टिनिमित्त वृत्ति उठिली तें सूत्र, तेथें क्रिया-
शक्तीचें बळ आगळें, गुण तिन्हीं सूत्राख्यतत्वीं तया. ॥ २
इच्छा सृष्टि करावया उपजली शक्ति क्रियारूपिणी
जीचा वास रजोगुणीं प्रबळ जो आधीं तयां तीं गुणीं, ।
ते चिच्छक्ति अधीन सत्वगुणिची जे शक्ति तेथें वसे
ते चिच्छक्ति करूनि यासिच 'महत्तत्वा'ख्य संज्ञा असे. ॥ ३
तत्वें दोनिहि सूत्र आणिखि महत्तत्वासहीं वेगळीं
संख्येमाजि न मोजिती श्रुतिमतें ऐसेंचि सर्वास्थळीं, ।
दोन्हीं एक तथापि भेदहि असे वायूस सूत्रात्मता
मुख्यप्राणहि तो विरिंचिस महत्तत्वास तो तत्वता. ॥ ४
एवं राजस सूत्र सात्विक महत्तत्वाख्यशक्तिद्वयें
सत्वादि त्रिगुणीचि सूत्रहि महत्तत्वाख्यही निश्चयें, ।
तेथें जो तिसरा तमोगुण तदा द्रव्याख्य शक्तीस तो
पोटीं घेउनियां उगाच असतो तत्त्वद्वयीं भासतो. ॥ ५
सूत्रीं आणिक जो तमोगुण महत्तत्वीं असा बोलिला,
तो सत्वास रजास घेउनि अहंकार स्वयें ऊठिला ।
तों तो रुंद्रचि शब्द तेथ उठिला, आकाश त्यापासूनी
झाला शब्दचि तो नभोगुण असीं बीजीं फळें येथुनी. ॥ ६

---

१. 'माध्यान्हीं किरणीं मृषाजळ'=मृगजळ. येथें 'मृगजळ' असें न म्हणतां 'पर्यायोक्ता'लंकाराचा आश्रय धरून वर्णन केलें आहे. मृगजळाप्रमाणें मिथ्या–असा भावार्थ. २. माया=प्रकृति. [प्रकृतीचे दोन प्रकार आहेत- एक अविद्या आणि दुसरी माया. विक्षेपशक्तिरूपानें (ब्रह्मांडाचा पसारा रचणाऱ्या शक्तीच्या रूपानें) परमेश्वराच्या अधीन असणारी जी प्रकृति तिला माया म्हणतात.] ३. प्रकृति. ४. श्रेष्ठ. या प्रकृतीचें अनेक प्रकारच्या प्रजा उत्पन्न करण्याचें सामर्थ्य फार श्रेष्ठ आहे. ५. सत्व, रज आणि तम हे तीन गुण. ६. प्रकृति नामक तत्वामध्यें हे तिन्ही गुण असतात. ७. चैतन्यशक्ति. ८. पुरुषानें (ईश्वरानें) प्रकृतीच्या ठिकाणीं आपली चैतन्यशक्ति स्थापित केली तेव्हां तिच्यापासून अतितेजस्वी 'महत्तत्त्व' उत्पन्न झालें. [भा० स्कं० ३ अ० २६ श्लो० १९.] हें महत्तत्त्व जगताचा प्रथम अंकुर होय. (श्लो० २०.) ९. महत्तत्वापासून अहंकार उत्पन्न झाला, ह्याचे सात्विक, राजस आणि तामस असे तीन प्रकार आहेत. १०. तामस अहंकार विकार पावूं लागला तेव्हां त्याजपासून शब्द हें सूक्ष्मभूत उत्पन्न

झाला स्पर्श नभांतुनीचि, परि तो झाला पृथक् वायुला,
　　आकाशींच असोनि वायुगुण तो बीजीं फळीं राहिला, ।
वायु स्पर्शगुणी, परंतु पडिला व्योमांत जो शब्द तो
　　जैसा स्पर्श धरूनि शब्दहि तसा दोहीं गुणीं वर्त्ततो. ॥ ७
वायूपासुनि रूप भिन्न उठिलें, तेथूनि वैश्वानरा
　　झाला उद्भव, रूप तें निजगुणस्पर्शोख्यही दूसरा, ।
वायूचा गुण, आणि शब्द नभिचा तोही तया अंतरीं
　　आतां अग्निमधूनि होय रस तो निर्माण पाणी करी. ॥ ८
पाण्याचा रस आपुला गुण, तसा व्योमादिभूतत्रयें
　　शब्द स्पर्शहि रूपही गुण तिन्हीं दावी तयांचे स्वयें, ।
पाण्यापासुनि गंध होय मग तो निर्माण पृथ्वी करी,
　　तीचा गंध गुण स्वकीय, तरि ते शब्दादि चारी धरी. ॥ ९

झालें, त्याची अधिष्ठात्री देवता रुद्र होय या शब्दापासून आकाश तें महाभूत झालें. याप्रमाणें अहंकार हें बीज व इतर तत्वें ही त्याचीं फळें होत. (श्लो० २५-३०). ११. शब्द हा नभाचा (आकाशाचा) विशेष गुण आहे. (श्लो० ३५.)

१. आकाश विकार पावूं लागलें तेव्हां त्यापासून स्पर्श हें सूक्ष्मभूत उत्पन्न झालें. २. त्या स्पर्शापासून वायु हें महाभूत उत्पन्न झालें. (श्लो० ३५.) ३. वायूचा एक गुण स्पर्श होय. आधीं उत्पन्न झालेलें (वडील) जें व्योम (आकाश) त्याचा गुण शब्द आहे. आकाशाचा संबंध त्याच्या कार्यांत (वायूंत) असल्यामुळें आकाशाचा गुण शब्द हा वायूंत आला. तेव्हां वायूमध्यें स्पर्श आणि शब्द असे दोन गुण झाले. (श्लो० ४९.) कारणाचे गुण कार्यामध्यें दिसून येतात, असा त्या कारणकार्याचा संबंध आहे हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. ४. वायु विकार पावला तेव्हां त्याजपासून रूप नामक सूक्ष्मतत्व उत्पन्न झालें. त्यापासून वैश्वानराचा (तेजाचा) उद्भव (जन्म) झाला. वायूमध्यें तीन गुण आले—शब्द, स्पर्श आणि रूप. ज्या अर्थी कारणाचे धर्म कार्यामध्यें दिसून येतात त्याअर्थी वायूंत त्याचा स्वतःचा धर्म रूप हा असून स्पर्श व शब्द हेही त्यांत आले. ५. स्पर्श. ६. तेज (अग्नि) दैवाच्या प्रेरणेनें जेव्हां विकार पावलें तेव्हां त्यापासून रस हें सूक्ष्मभूत उत्पन्न झालें व त्या रसापासून पाणी (उदक) झालें. (श्लो० ४१.) पाण्यामध्यें स्वतःचा गुण रस हा असून शब्द, स्पर्श आणि रूप हे तीन गुण आहेत म्हणून एकंदर उदकांत गुण चार झाले. ७. उदक दैवाच्या प्रेरणेनें जेव्हां विकार पावलें तेव्हां त्याजपासून गंध हें सूक्ष्मभूत झालें. गंधापासून पृथ्वी झाली. या पृथ्वींत शब्द स्पर्श रूप व रस हे चार गुण व स्वतःचा गुण गंध असे पांच गुण आले. ८. शब्द, स्पर्श, रूप व रस असे अनुक्रमें चार गुण.

त्रिकाळीं जयाची अबाधीत निष्ठा, जिवाहूनि जो आत्म मानी वरिष्ठा, ।
मनातीत पाहे जगीं एक द्रष्टा नमस्कार माझा तया योगभ्रष्टा. ॥ १८

घनश्यामा रामा ! तुजविण नसे देव मजला, ।
अलंकारीं सोनें, स्थिरचरिं असा जो रमला; ॥
दुजें देखों जातां झडकरि वळें तूंचि दिससी, ।
घटीं माती जैसी, वळखण घटा तेविं वससी. ॥ १९

कर्में दास्यपणें करूनि निपुणें नारायणीं अर्पणें,
पापातें क्षपणें, रमापति गुणें प्रेमामृता सेवणें, ।
सत्संगीं वसणें, स्मृतींत असणें, एकांतिचें बैसणें,
हें सर्वां करणें भवाब्धि तरणें, दुर्वासना मारणें. ॥ २०

सदा जो चित्सिंधू स्थिरचरतरंगांत वसतो,
जनोद्धारालागीं प्रकट तनुधारी गवसतो, ।
अशासीं बोलावें स्वसुख, अथवा तत्सहृदया
तया दे जिज्ञासा तदुपरि करावी निजदया. ॥ २१

देतांही विष पावली अमृतता ते राक्षसी पूतना,
नीरीसोडीं अपेक्षितांचि चढल्या वैकुंठ गोपांगनी; ।
द्वेषें दानवशत्रु सर्व तरले ऐशा जगज्जीवना
ध्यां कानें, हृदयीं धरा, तुम्हि अहो ! हे वामनप्रार्थना. ॥ २२

---

१. येथें शब्दांतील इ स्वर वृत्तसुखार्थ दीर्घ केला आहे. २. श्रेष्ठ. ३. प्रेक्षक, सर्वसाक्षी. ४. दागिन्यांत जसें सोनें असतें तसा जो या स्थावर जंगम विश्वांत परिणाम पावलेला आहे. ५. क्षपण=नाश करणें. ६. भव+अब्धि=संसार+सागर (अप्+धि=उदक+निधि, ज्यांत पाणी सांठविलेलें असतें तो, आपो धीयंतेऽत्र अब्धिः). ७. वाईट वासनांचा उच्छेद करणें. ८. या पद्यांत 'णें' याची आवृत्ति वारंवार झाली आहे म्हणून या पद्याला अनुप्रासमनोहरत्व प्राप्त झालें आहे. ९. चैतन्यसागर. १०. चराचररूप लहरींत. ११. अवतार घेणारा, देह धरणारा, मूर्तिमंत. १२. जाणावयाची इच्छा. १३. 'तयातें जिज्ञासा तदुपरि करावी निजदया' असा अन्य पाठ आहे. १४. मोक्ष, अमरता. १५. ती सुप्रसिद्ध अशी. १६. नीरी सोडणें, लुगडें सोडणें. १७. इच्छितांची. १८. गवळिणी, गोप+अंगना=गवळी+स्त्रिया. १९. मोठमोठ्या दानवांनीं कृष्णाचा द्वेष केला, तेव्हां त्यांला अधोगति प्राप्त व्हावयाची, परंतु त्यांस कृष्णाच्या हातीं मरण आलें म्हणून ते तरून मोक्षपदास गेले. २०. श्रवण करा, कथाश्रवण करा. २१. चिंतन करा.

१४ राजयोग.

(श्लोक.)

सफळ[1] सकळ योग श्रीहरीच्याच पायीं,
श्रम मग करणें कां आणिकांहीं उपायीं? ।
नमन करुनि त्यातें, त्या यमादीक[2] रीती
कथिन अजड[3] भावें भक्त जैसे करीती.[4] ॥ १
मृषा बाळें[5] बाला करुनि म्हणवी 'मी सुतवती,[6]'
स्वसंतानें[7] नांदे, तसिच पति भोगूनि युवती[8]; ।
जडत्वें जीं अंगें इतर समजे योग भजनीं
चिदात्मत्वें तेची मति धरिति मावल्लभजनीं.[9] ॥ २
विषय[10] टाकुनि बैसति बापुडे, ध्वनि उगाच तरी श्रवणीं[11] पडे, ।
नयनिं देखति रूप तया यमीं हरिजनां[12] वश तो यमसंयमी. ॥ ३
विषय इंद्रिय बुदबुद तोय[13] मीं, म्हणुनि जो स्वसुखीं स्थिर तो यमी,[14] ।
न उदकीं उदकाकृति कामना, इतरही यम यावरि कां मना? ॥ ४
ऐकोनि हा योग अगाध[15] कानीं, आयास आरंभुनि साधकांनीं ।
भक्तिप्रतापें करितां यमातें, भिऊं नये दंडधरा[16] यमातें. ॥ ५
जडत्वें[17] नानात्वें त्रिगुणमय जों जों स्मरतसे
कृतांताच्या[18] दंडें श्रुति[19] म्हणति तों तों मरतसे, ।

---

१. सार्थक झालेला. २. यम+आदिक+रीति=आत्मसंयमनाच्या यमप्रभृति पद्धति; चित्तवृत्तीचा निरोध करण्याचे अनेक मार्ग. या पदांत 'दी' हें अक्षर वृत्तसुखासाठीं दीर्घ केलें आहे. ३. अजड भक्त=शुद्ध भक्त–उपासक. ४. या मंगल श्लोकांत या प्रकरणांत काय वर्णावयाचें आहे याचें दिग्दर्शन केलें आहे. वर्ण्य वस्तूचा निर्देश आरंभींच्या श्लोकांत करावा असा वामन पंडिताचा परिपाठ आहे त्यास अनुसरून हा श्लोक आहे. ५. बाला (तरुणी) मृषा (मिथ्या) बाळें (बालकास) करुनि (जन्म देऊन). ६. सुतवती=पुत्रवती. ७. स्व+संतानें=निज+अपत्यांसह. ८. तरुणी. ९. मा+वल्लभ+जनीं=लक्ष्मी+पति+जनीं. १०. ऐहिक सुखाचे पदार्थ. ११. कानांत. १२. हरिदासांना हरि-भक्तांना. १३. मी तोय (पाणी-उदक) आहे. विषय व इंद्रियें हे बुडबुडे आहेत, असें समजून जो स्वसुखीं सुस्थिरचित्त असतो तो संयमी म्हटला पाहिजे. १४. यमसंपन्न, यतेंद्रिय. १५. गहन, गंभीर. १६. दंडधारण करणारा, वेत्रधारी यमातें (यमधर्माला). १७. आत्मा जड (देहरूप) आहे, अनंत (नाना) आहे, सत्वरजस्तमोगुणानीं युक्त आहे असें जोंपर्यंत-पुरुष स्मरेल तोंपर्यंत त्यास मेघन घेऊन त्यास दंड (शिक्षा) होइल. १८. यमाच्या. १९. वेद.

जडें जों योगागें गमति भय दे केवि न यम
प्रतापें भक्तीच्या अकड यम चिन्मात्र नियम. ॥ ६

नियम शौच[1] जपादिक मांडणें, नियम लौकिक[2]संग्रह सांडणें, ।
त्यजुनि सर्व जडत्व अमंगळ, स्वसुख लक्षिति भक्तिसुमंगळ. ॥ ७

[3]जडनगीं जडता [4]कनकाकृती, लक्षिति त्यजुनि चि[5]त्कनका [6]कृती, ।
नियम जो अवलोकुनि नेम हा, जि[7]तचि मुक्तिपदाप्रति ने महा. ॥ ८

न [9]कनकाविण आकृति सांपडे, नियम दृष्टिसि हाचि ठसा पडे, ।
[8]नग दिसोनि नसे मग आकृती, जग पहाति अशा नियमें कृती. ॥ ९

अशा चि[10]त्स्वर्णत्वें स्थिरचर अलंकार उघडे,
पहातां [11]अद्वैतस्थितिपद महाद्वार उघडे ।
जरी त्याज्यांशींचा[12] अवसर[13] न देखे सुघड[14] तो
तशालाही ऐशा परम नियमें त्याग घडतो. ॥ १०

[15]तृषित उदक देखे, दृष्टि धांवे [16]तरंगीं,
परि न धरिच [17]ऊर्मी प्रत्यया अं[18]तरंगीं; ।
[19]जड जग दिसतांहीं, वेध [20]सच्चिद्रसाचा,
घडवि जडपणाचा त्याग अच्छिद्र साचा. ॥ ११

न देखिलें[21]साच [16]तरंग वाटे, [22]लौकी जडप्रत्यय मात्र [23]वाटे, ।
प्रेमा जसा केवळ चिद्रसाचा, साधी जडत्याग सुभद्र साचा. ॥ १२

[24]जडोर्मींत घेतां चिदात्मांशुभाग [25]जडत्वा नुरे ठाव होतां विभाग, ।
न होतांचि जें लागलें तेंचि वाटे, अहो! त्याग आश्चर्यरूपीच वाटे. ॥ १३

---

१. पवित्रता, शुचिता. २. लोकव्यवहार राहावा म्हणून केलेलें आचरण. ३. जड अलंकारांत. ४. सुवर्णाकृति. ५. चैतन्यरूप सुवर्ण. ६. धन्य (कृतं कर्म प्रशस्तमस्य स कृती). ७. जिंकत असलेलाच. ८. सोन्याशिवाय. ९. अलंकार. १०. चैतन्यरूप कनकत्वानें. ११. अद्वैतपदाची प्राप्ति होते. चैतन्यरूप कनक हें कारण, या कारणापासून सर्व चराचर जगत् हा अलंकार झाला आहे असें विचारास मान्य झालें असतां अद्वैतपद मिळण्याचें मोठें द्वार खुलें होतें. १२. वर्जकरण्यास योग्य अशा अंशाचा. १३. प्रसंग, समय. १४. सुज्ञ. १५. तान्हेलेला मनुष्य, तृषार्त. १६. पाण्याच्या लाटांत. १७. ऊर्मी=लाट. ['भंगस्तरंग ऊर्मिर्वाखियांवीचिः' इत्यमरः] १८. मनांत. १९. चैतन्यशून्य. २०. सत्+चित्+रसाचा=परमात्मरूप चैतन्यरसाचा. २१. तरंग न पाहिला असतां पाहिला असें वाटतें. २२. 'लावी जळप्रीति तयास वाटे' असाही पाठ आहे. २३. सार्थ. २४. जड ऊर्मिमध्यें जसा अंशुभाग (तरंगाचा अंश) आहे असें ग्रहण केलें असतां. २५. जडत्वाला आधार राहत नाहीं.

जडत्यागा ऐसा म्हणुनि [1]अजडत्याग नुमजे,
सुवर्णस्वीकारें त्यजिति मग हे [2]योगिनृप जे ।
अलंकार स्वर्णा सहित दिधले टाकुनि परी,
अनेकीं [3]प्रारब्धीं करुनि धरिले ते तदुपरी. ॥ १४

स्वधर्में यती भोगिती दूर दारा, न ते बाधके, योगिया त्या उदारा, ।
जयीं कर्म थोडी स्वभार्या रतीतें, न योगींद्र भी, भीयती फार तीतें. ॥ १५

नद्या [4]प्रावृट्काळीं [5]गडगडुन येतां न फुगल्या,
न त्या तैशा ग्रीष्मीं म्हणवुनि नसे साधु उगला; ।
गळे जें भोगांतीं तरुफळ पिके आपण गळे,
न इच्छी उत्पत्ती न धरि गळतांही [6]द्रुम गळे. ॥ १६

जडीं [7]चित्स्वीकारें त्यजिति जड जें दुर्लभ जनीं,
जयां ग्राह्य त्याज्य स्मृतिहि न अशेषात्मभजनीं ।
नव्हे सर्वात्मज्ञाविण विषय हा त्याग सहसा
गृहत्यागें हानी [8]अबुधहि जयां [9]शत्रु सह सा. ॥ १७

१. 'जडत्यागा ऐसा म्हणून अजडत्याग उपजे'—असा अन्य पाठ आहे. २. योगी हेच नृप, योगींद्र. ३. प्रारब्धीं=दैवीं. प्रारब्ध='या शब्दाचा मूळचा अर्थ 'आरंभिलेलें' असा आहे. एखाद्या मनुष्यास उद्योग वगैरे कांहीं केल्याशिवाय द्रव्यप्राप्ति वगैरे सुख झालें किंवा कांहीं अपराध नसतां दुःख झालें म्हणजे त्याचें प्रारब्ध चांगलें किंवा वाईट असें म्हणतात. संसारांत एकाएकीं मनुष्यास कारणाशिवाय सुख किंवा दुःख प्राप्त होणें ही ईश्वराच्या दयालुत्वाशीं व न्यायित्वाशीं विरुद्ध दिसणारी गोष्ट सर्वकाळीं सर्व देशांत आढळते व तिचें विवेचन अनेक लोकांनीं वेगळालें केलें आहे. कित्येक पूर्वजन्म न स्वीकारणारे म्हणतात कीं, ईश्वर मनुष्यावर आकस्मिक संकटें आणून त्याच्या धैर्यादिक मानसिक गुणांची परीक्षा करितो. हें मत ईश्वराच्या सर्वज्ञत्वाशीं जुळत नाहीं. आमच्या शास्त्रकारांचें मत आहे कीं, सुख दुःख हीं पुण्यापापाचीं फळें होत. पुण्याशिवाय सुख व पापाशिवाय दुःख व्हावयाचें नाहीं, असा त्याचा सिद्धांत आहे. जगांत मनुष्यास आकस्मिक सुखदुःखें प्राप्त होतात. या विरोधाचें समाधान पूर्वजन्म स्वीकारून ते तसें करितात कीं, एखाद्यानें मागल्या जन्मीं फार पुण्य किंवा पाप करून त्याच्या सर्व फळाचा उपभोग झाल्याशिवाय त्यास मरण आलें तर त्याचें फळ त्यास या जन्मीं प्राप्त होतें यामुळें कित्येक ठिकाणीं सुखदुःखाचें कारण या जन्मीं दिसत नाहीं. तेथें तें प्रारब्ध म्हणजे पूर्वीच्या जन्मीं भोगण्यास आरंभिलें प्राप्त झालें असें समजावें. यावरून 'प्रारब्ध' शब्दाचा अर्थ 'नशीब' असा झाला आहे. (व्युत्पत्तिप्रदीप पृ० ५१-५२ टीप १.) ४. क्रिया. ५. प्रावृट्+कालीं=पर्जन्य+समयीं. ६. वृक्ष. ७. जडाच्या ठिकाणीं चैतन्य भरलें आहे असा स्वीकार केल्यानें, जगांत चैतन्य असतें असें ग्रहण केल्यानें. ८. सर्वात्मा (ईश्वर) त्याच्या ज्ञानीं. ९. कामक्रोधादिक सहा शत्रु.

सर्प[1]प्रतीति प्रतिकूळ आली, ते त्यागितां माळ[2] कशी त्यजावी ? ।
एवंच सारें अनुकूळ असे, लागे जडप्रत्यय मात्र बाधे. ॥ १८
टाकणें[3] नियम हा प्रतिकूळ, स्वीकरोनि असणें अनुकूळ, ।
त्यागही[4] नियम जो बुधरीतीं, मौन यावरि असेंचि धरीती. ॥ १९
न बोले तो मौनी[5] दृढ अचळ ओष्ठद्वयपुटीं,
स्थिरा वाणी स्थूळीं, धरुनि करि पोटीं पुटपुटी[6]; ।
उठे जे संकल्पें[7] करुनि हृदयीं शब्दरचना
करें नेत्रें दावी[8] दपटुनि मुखामाजि वचना. ॥ २०
अशब्दीं[9] शब्दाचे उठति फुटतीही बुडबुडे,
तया सांगातें तें उदक न तरे आणि न बुडे, ।
प्रतीतीनें[10] ऐशा वदत असतांही घडि घडी,
स्वमौनातें पाहे, इतर बकमुद्राचि उघडी. ॥ २१
तनु[11] वनीं, परि चित्त असे जनीं, मन न आवडि घे भव[12]भंजनीं ।
वसति दांभिक जेंवि जनीं असे, विजन[13]वास जनीं विजनीं[14] असे. ॥ २२
न औघंतीं[15] ब्रह्मीं जन तरि मधें हा विजन कीं,
न मध्येंही ऐसा नग निज उपादान[16] कनकीं[17], ।
अशा ब्रह्मीं चित्तें करुनि असती तेचि वसती
जनींही ते योगी स्थळ विजन ऐशा विलसती. ॥ २३
अधिष्ठान[18] सिद्धासनीं क्षिप्र सिद्धी, जगद्रूप[19] मी ब्रह्म ऐशी प्रसिद्धी ।

---

१. सर्प हा प्रत्यय. २. माळा हार. ३. 'टाकणेंचि नियमें प्रतिकूळ' असा अन्य पाठ आहे. ४. 'त्यांतही निश्चय' असा अन्य पाठ आहे. ५. मौन धारण करणारा. ६. जरी शब्द काढीत नाहीं तरी मनांत अस्पष्टपणें पुटपुटत असतो. ७. मनामध्यें जे विचार उठतात तें (मनांतील अनेक संकल्प) हातांच्या आणि डोळ्यांच्या खुणांनीं (शब्द मुखांतून बाहेर न काढतां) व्यक्त करतो. ८. तोंडांत शब्द दाबून ठेवून शब्दोच्चार न करून. ९. पाण्यांत उत्पन्न होणारे अस्पष्ट ध्वनि. १०. अनुभवानें. ११. तनु (शरीर) हें अरण्यांत आहे, आपण अरण्यांत आहों पण आपलें चित्त (मन) जगांत (संसारांत) असतें. १२. भवाचें भंजन (नाश) करणाऱ्या ईश्वराच्या ठिकाणीं मन प्रेमपूर्वक स्थिर राहत नाहीं. १३. एकांतवास. १४. एकांतवास वनांत आणि विजनांत (अरण्यांत) राहून ही घडतो. १५. अपरोक्षानुभूति श्लोक ११० पहा. १६. ज्या द्रव्याची कोणतीही वस्तु बनविलेली असते त्या द्रव्यास त्या वस्तूचें उपादान कारण म्हणतात, जसें लिहावयाच्या लेखणीचें उपादान बोरु. १७. सोन्यांत. १८. 'अधिष्ठान सिद्धासनादि स्वसिद्धी' असाही पाठ आहे. १९. 'असल्यासहि जेथ सद्य प्रसिद्धी' असा अन्य पाठ आहे.

शरीरें फिरावें उठावें बसावें, तरी नित्य योगासनीं त्या असावें. ॥ २४

शुभांगें दुष्टांगें त्यजुनि अवघी ही विषमता,
स्वयें अंगें होणें स्थिरचर अशी अंग समता।
अतर्क्यें या साम्यें जनिं विजनिं सिद्धासनिं वसे
दुजा जाणों खुंटासम तनु समस्तांसि गवसे. ॥ २५

प्रत्यक्ष जे जड शिळाचि कठोर साची, ते नीर होय रसनेसि मऊ रसाची ।
ते दृष्टि कीं जिस जडीं अजडत्व सारें, नासाप्रदृष्टि किति? काय? तिची कथा रे!॥
कोणी अखंड अति सादर मूळबंधीं, ते बद्ध मागुति गुपत्रयमूळबंधीं ।
चित्तास बांधिति विचारुनि चित्त मूळ, होवोनि ते सकळ मूळ सदा अमूळ. २७

मनोवृत्ति जातां जडीं बाह्य रूपीं, फिराऊनि तें शीघ्र योजी स्वरूपीं ।
धरोनी स्थिरत्वें अशी शीघ्र सोडी, पहाया जडीं अंबरीं ते दसोडी. ॥ २८

जसा प्राणायामीं, त्वरित उदरीं वायु भरणें,
तशी प्रत्यावृत्ती स्थिर मग पहा प्राण धरणें; ।
पुन्हा तो सोडावा हळु हळु तशी वृत्ति बरवी
जगीं [11]योगी आत्मा प्रकट तिस दावी [12]तमिं रवी. ॥ २९

ध्याता स्वयें [13]ध्येयचि आनें नाहीं, कैचें मग ध्यान तयाविना हीं? ।
प्रतीति ऐशी असतां अखंड, ध्यानास त्याच्या न दिसेचि खंड. ॥ ३०
जडोर्मी[16] नव्हे ज्ञान हें चिद्रसाचें, पुन्हा पहातां त्यांत तें नीर[17] साचें, ।
चिदाब्धीमधें ठाव कैंचा [18]तरंगा, अशी धारणा बाणली अंतरंगा. ॥ ३१

स्वसंस्कारें चित्तीं विषय मन चित्तिंसिंधुलहरी,
तरी सर्वात्मत्वें इतरपण योगी परिहरी; ।

---

१. स्तंभासारखा. २. हिमकण. ३. जिव्हेला. ४. तीच खरी दृष्टि होय कीं जिच्यायोगें सर्व जगत् ब्रह्ममय दिसतें. [अपरोक्षानुभूति–श्लो० ११६.] ५. 'अजडत्व थारें' असा अन्य पाठ. ६. आसनविशेष. [अपरोक्षानुभूति श्लो० ११४ पहा.] ७. 'हळू तीस सोडी' असा अन्यपाठ. ८. वस्त्रांत. ९. दशी. १०. योगाच्या आठ अंगांपैकीं एक प्राणायाम आहे. यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान आणि समाधि हीं योगाचीं आठ अंगें. ११. ज्यानें योग साधिला तो योगी. योग म्हणजे चित्ताच्या वृत्तींचा निरोध. चित्ताच्या वृत्ति बाह्यपदार्थांवरून काढून त्यांचा रोंख आत्म्याकडे लावणें याचें नांव योग. चित्तवृत्तींचा निरोध अभ्यासानें आणि वैराग्यानें करितां येतो. चित्त अंतर्मुख व्हावें, त्याचा रोंख बाह्यसृष्टीकडे लागूं नये आणि आत्म्याच्या ठिकाणीं लय लागावा म्हणून जो वृत्तिशून्य चित्ताचा प्रयत्न त्याचें नांव योग. १२. अंधकारांत. १३. ध्यान करण्यास योग्य असा विषय. १४. 'अन्य' असाही पाठ आहे. १५. हें एक योगांग आहे. १६. लाट (पाण्याची.) १७. उदक. १८. सागर.

स्वयें जे जे जेथें विविध जड ऊर्मी बुडबुडे
तरी प्रत्याहाराविण मन चिदब्धींतचि बुडे. ॥ ३२

चिन्मात्र मी सर्व अशी समाधी, योगांगमात्रांत तया समाधी, ।
चित्पार्थिवाची पृथिवी पुरावा, जिताचि पाहोनि पुरी पुराया. ॥ ३३

जया चित्सिंधुचे शत शत युगांचे बुडबुडे,
प्रतीती ही येती तरति बुडती तोचि न बुडे ।
तदात्मत्यें काळ त्रिगुणवश सिंचोनि सकळ
स्वयें योगी काळ त्रिगुणमय नांदे अविकळ. ॥ ३४

उपसंहार.

(श्लोक.)

या **'राजयोग'** विभवानुभवा मनातें, देतील ते वळखती मज **वामनातें**; ।
सार्द्ध त्रिहस्त जरि **वामन** दीसती ते, **विष्णु** स्वयें तळहि देवनदी सती ते. ॥ ३५

---

१८. प्रेमसरी.

(श्लोक)

हरिस वंदुनि संतसमागमीं, हरिगुणीं वरितों अनुराग मी ।
सकळ सावध या परिसा रसा, म्हणुनि लागतसें पदसारसा. ॥ १

कथाप्रेमरंगीं तुम्हां श्रोतयांला, पहा ! मागतों हेचि मी दातयाला ।
अजी ! आजिचें चित्त सर्वोत्तमातें, समर्पील तें दीधलें वित्त मातें. ॥ २

---

१. योगाच्या आठ अंगांपैकीं एक. [अपरोक्षानुभूति श्लोक १२१.] स्वविषयांपासून इंद्रियाचें जें परावर्तन त्याला प्रत्याहार किंवा उपादान असें म्हणतात. २. चैतन्यसागरांत. ३. प्राणायामादिसाधनांनीं सर्व विषयांपासून चित्त निवृत्त करून ईश्वराच्या ठिकाणीं एकाग्रतेनें लावणें यास 'समाधि' म्हणतात. ४. बुद्धि. ५. चैतन्यरूप पार्थिवाची (राजाची). ६. चित्समुद्राचे. ७. अनुभव. ८. 'तदात्म्यें कालत्रयगळित संचूनि सकळ' असाही पाठ आहे. ९. या 'राजयोग'रूप विभवाचा (ऐश्वर्याचा) अनुभवाला (प्रत्ययाला) जे लोक आपल्या मनाला देतील त्यांसच माझी वामनाची ओळख होणार आहे. १०. साडेतीन हात. ११. गंगा. १२. प्रेमाची नदी. संस्कृतांत 'सरी' शब्द ऱ्हस्व आहे. याच प्रकरणाला 'मातंगकेसरी' असेंही दुसरें नांव आहे. 'अहंकाररूपी मातंगाला (हत्तीला) जेरीस आणणारा केसरी (सिंह)' असा याचा अर्थ करावा. १३. साधूच्या संगतींत. १४. प्रीति. परमेश्वराला नमन करून संतांच्या संगतींत मी परमेश्वराचें गुणवर्णन अनुरागानें (प्रेमानें.) करितों. ग्रंथारंभीं मंगलाचरण करण्याची वामनाची चाल आहे, तिला अनुसरून हें पद्य आहे. १५. प्रेमरसाला. १६. पदकमळ. १७. श्रोत्यांच्या पदकमळाला. १८. अहो ! १९. विष्णूतें. २०. अर्पील, तुम्ही आज परमेश्वराच्या ठिकाणीं लक्ष्य लावल्यास मला आपण (श्रोतेजन) धन दिल्याप्रमाणें मी समजेन.

न झुरडे जलवृंद नदीस तो, नदि दिसे च, तैसा जन दीसतो, ।
न परते क्षण जो पुढिल्या क्षणीं, सफळ तो क्षण जो कमलेक्षणीं. ॥ ३
म्हणोनी हरीच्या कथाप्रेमरंगीं । अजी ! आजि रंगा तुम्ही अंतरंगीं ।
तुम्ही घ्याल तेव्हां कथाप्रेमळाहो, प्रसंगीं तया लाभ मोठा मळा हो. ॥ ४
जया गोरसें तृप्ति सर्वा सुरांला, स्रवे गाय ते देखतां वांसुराला, ।
तुम्ही वत्स, हे राम कीर्ती च गाय, द्रवे प्रेम त्यालागिं जो तीस गाय. ॥ ५
अहो ! वांसुरा स्वाद आधी सदेवा, तसा प्राप्त तो होमितां होय देवा ।
तया ऊपरी गाय ज्याची तयाला, म्हणोनी तुम्हां प्रार्थितों श्रोतयाला. ॥ ६
जनाच्या मुखीं हो सुखी राम, जेवी, मुखें ब्राह्मणाच्या घनश्याम जेवी, ।
पटीं तंतु ऐसा अहो ! सर्व भूतीं, तुम्ही संत तों सर्व त्याच्या विभूती. ॥ ७

---

१. मेघ. २. मेघाला जशी नदी दिसते तसेच लोकही दिसतात. नदी व लोक यांच्या ठिकाणीं सारखेंच प्रेम ठेवून मेघ वर्षतात. त्यांच्या ठिकाणीं पक्षपातित्व मुळींच नाहीं. ईश्वराची करुणा मेघाप्रमाणें दुष्टसुष्टांवर सारखीच असते. ३. कमलनेत्री ईश्वराचे ठिकाणीं. जी वेळ (तो मग कितीही अल्प असेना) ईश्वराचें भजनपूजन करण्यांत गेला तोच मात्र सफळ समजावा. ४. रममाण व्हा. ५. अंतःकरणांत. ६. लाभ. ७. गाईच्या दुधानें. यज्ञयाग-प्रसंगीं गोरसाचें महत्व फार आहे. ८. ज्यांनीं सुरेचा (मद्याचा) स्वीकार केला ते सुर आणि ज्यांनीं केला नाहीं ते असुर, असा सुर आणि असुर या शब्दांचा अर्थ रामायणांत आढळतो. 'वरुणस्य ततः कन्या वारुणी रघुनंदन । उत्पपात महाभागा मार्गमाणा परिग्रहम् ॥ ३६ ॥ दितेः पुत्रा न तां राम जगृहुर्वरुणात्मजाम् । अदितेस्तु सुता वीर जगृहुस्तामनिंदिताम् ॥ ३७ ॥ असुरास्ते न दैतेयाः सुरास्ते नादितेः सुताः । हृष्टाः प्रमुदिताश्चासन्वारुणीग्रहणात्सुराः ॥ ३८ ॥' [वाल्मीकिरामायण—बालकांड—सर्ग ४५.] ९. गातो. रामकीर्तिरूपी धेनूला जो वर्णितो त्याला ती प्रेमदुग्ध देते. १०. सदैव, निरंतर. ११. हवन करतां. १२. नंतर. येथें मूळ शब्दांत 'ऊ' ऱ्हस्व असून येथें वृत्तसौख्यास्तव तो दीर्घ घातला आहे. गोरसाची प्राप्ति आधीं वासरला, नंतर देवाला व शेवटीं मालकाला होते. रामकीर्तिरूप धेनूचे श्रोते हे वत्स तेव्हां रामकीर्तिरसाची प्राप्ति आधीं त्यांना होते हा भावार्थ. १३. श्रोत्याला, ऐकणाऱ्याला श्रोतया, श्रोतयाला अशीं दोन्हीं रूपें योजलेलीं आढळतात. वर दुसऱ्या श्लोकाच्या दुसऱ्या चरणांत असाच एक प्रयोग ('दातयाला') आढळतो. १४. होवो. १५. ब्राह्मणाला अन्नदान केलें म्हणजे तें परमेश्वराला पावतें. 'अग्निमुखाः वै देवाः' 'ब्राह्मणमुखाः वै देवाः' असें म्हटल्यास चालण्यासारखें आहे व लौकिक संप्रदायही तसाच आहे. १६. घनवत् (मेघवत्) श्याम (काळा) म्हणून घनश्याम कृष्णास हें नांव बहुधा लावलेलें आढळतें. 'घनश्याम सुंदरा श्रीधरा अरुणोदय झाला' ही भूपाळीची पंक्ति पुष्कळांना माहित असेलच. १७. प्राणिमात्राचें ठायीं. भगवान् सर्व स्थावरजंगम वस्तूंत वस्त्राच्या ठिकाणीं जसे तंतू आढळतात तसा व्याप्त झालेला आहे. १८. अवतार. सर्व साधुजन ईश्वराचे अवतार आहेत.

तुम्हां वासुरांच्या अजी! संन्निधानें, स्रवे हे कथाकामधेनू निधिलें; ।
स्वकर्में मुखें स्वाद घ्यावा रसाचा, न वाटे तयीं दुःखसंसार साचा. ॥ ८
अजी! जें तुम्हां मागतों श्रोतयांला, न देवों तुम्ही सर्वदा दातयांला, ।
मुखीं नाम गर्जोनि ही हस्तटाळीं, बरा वाजवावी अनर्थास टाळी. ॥ ९
करा दूर आलस्य पापीं जळाला, लक्षा प्रेमधारा धराच्या जळाला, ।
जळाचीं तया ओलनेत्रीं जयाच्यीं, कळा साधल्या त्यास निद्राजयाच्या. १०
करीं काय नेत्रांस लावूनि पाणी, स्मरा रे! घनश्याम कोदंडपाणी ।
धनाच्या तयां प्रेमनीरें न वाहे, नये झोंप किंवा अविद्या नरा हे. ॥ ११
तसें जो तुम्हां देखतां सावधानें, स्रवे कीर्ति हे प्रेमगानें निंत्रोंनें ।
सरां तृप्ति तें इंद्रियाग्नींत होमी, तया ऊपरी कीर्तनें धन्य हो मी. ॥ १२
अवस्थात्रयीं जीव अज्ञान राहे, तिहींमाजि हे झोंप अज्ञा नरा हे, ।
महावाद्यघोषें वृथा नागवीते, मनीं नागिणी स्वप्निचे नाग वीते. ॥ १३
अवस्था तिन्ही मूळ अज्ञान, सेना, परित्राण या जागृतीचा असेना ।
घडे नाश तीमाजि तीच्या पतीचों, म्हणोनी न मानीं च विश्वास तीचा ॥ १४
ज्ञान वीर उठतां भजनाचे, झांकती नयन झोंप जनाचे, ।
कीं हृषीकजनें जागृतिसेना, एक मात्र दृढ यांत असेना. ॥ १५
कुबोधाकडे इंद्रियें भोग कोळीं, सुबोधाकडे कीर्तनाच्या सुकाळीं, ।

---

१. सान्निध्यानें, जवळ असण्यानें. २. ही ह्या रामकीर्तिरूप कामधेनूला संतरूपी वत्स जवळ असलें म्हणजे पान्हा फुटतो ३. ठेवा. ४. दुःखमय संसार किंवा 'तयीं दुःख न वाटे [तसाच] संसार साचा न वाटे' असा अन्वय करावा. ५. सत्य. भगवन्नामाच्या ठिकाणीं प्रेम जडलें म्हणजे संसार मिथ्या वाटूं लागतो. ६. द्या. ७. करपून गेला. पापाग्नींत तुम्ही करपून गेला. ८. प्रेम मेघ. ९. ओलावा. १०. ज्याच्या. ११. निद्रेला स्वाधीन करून घेण्याच्या कळा (युक्त्या). १२. डोळ्यांना पाणी लावून झोंप जाते असा प्रकार नाहीं म्हणून व्यर्थ पाणी कशास लावावें. करीं=हस्तांनीं. १३. धनुर्धारी. १४. त्या प्रेमघनाच्या म्हणजे परमेश्वराच्या. १५. या शब्दाचा अर्थ 'पुरून ठेविलेलें द्रव्य' असा होतो परंतु वामन, रामदास व तत्समकालीन किंवा तदुत्तरकालीन कवींच्या ग्रंथांतून या शब्दाचा बहुतेक निरर्थक उपयोग केलेला आढळतो. वरील श्लो० ८ पहा. १६. जागृती, सुषुप्ति व स्वप्न. १७. 'अवस्थात्रयामाजि' असाही पाठ आहे. १८. विषयवासना ही सर्पिणी. १९. जागृतिपती ज्ञानाचा. २०. इंद्रिय. २१. इंद्रियसमुदाय. २२. इंद्रियगण हीच जागृतिअवस्थेची सेना होय. त्यांच्यांत एकी नाहीं. २३. हृषीकजनांत. २४. विषयोपभोगकाळीं; जशीं इंद्रियें कुबोधाकडे विषयोपभोगसमयीं निद्रा न घेतां तत्पर असतात तसा प्रकार कीर्तनाच्या प्रसंगीं सुबोधाकडे असतो. मनुष्याचें मन चांगल्या गोष्टीकडे न लागतां वाईट गोष्टीकडे स्वाभाविक वळतें हा अनुभव सर्वत्र आहेच.

न निद्रा तशी स्वामिविश्वाससेना, धण्यावांचुनी इष्ट कोणी दिसेना. ॥१६

अशीं इंद्रियें जागृतीचीं डुलावीं, म्हणोनी त्वरें झोंप नेत्रांस लावी, ।
म्हणे इंद्रियां भक्ति हे गोड वाटे, कुबोधा तयीं मृत्यु ये त्याच वाटे. ॥ १७

कवाडे च नेत्रांत येऊनि घाली, अशी झोंप जे देहदुर्गीं निघाली, ।
घडे घात हा जागृतीनें पतीचा, म्हणोनी करी झोंप हा लोप तीचा. ॥ १८

पळे झोंप हा कोट टाकोनि सारे, गडे हो! करूं यत्न आतां असा रे! ।
क्षणे नामटाळी ध्वनीच्या उठाणीं, पळों लागती कोट टाकूनि ठाणीं. ॥ १९

निद्रा पळे जागृति सांपडे हो, सेना तिची नामरसीं बुडे हो, ।
अज्ञान राजा झगडीं पडे हो, होती सुखी हे मग बापडे हो! ॥ २०

देहात्मता केवळ पारखी जे, टाकूनि चिद्रत्न चि पारखीजे, ।
हा कीर्तनाचा महिमा च जाणा, तो जागृतीमाजि घडे सुजाणा. ॥२१

तूर्या अजी केवळ बोधसेना, तद्दृष्टिची जागृति जों दिसेना, ।
कुबोध तो दुष्ट रणीं पडेना, निद्रा बळें जें खळ सांपडेना. ॥ २२

सिंहदृष्टिस न जो दिसे [13]करी, तों गजेंद्रवध केंवि तो करी? ।
जागृतीस हरिनामगर्जना, हेंचि संहरी कुबोधदुर्जना. ॥ २३

मरों न दे जागृती हे कदापी, परी स्वसैन्यास च जे न दापी, ।
फुटे जयीं इंद्रियवृंदे[15] सेना, [16]जिणें कुबोधास तयीं दिसेना. ॥ २४

म्हणोनि द्यावा अजि! लांच कांहीं, सेनेस तीच्या श्रवणादिकांहीं; ।
कर्णांत होईल अहो तनाना, तो लांच दिल्हा स्वरगीत नाना. ॥ २५

दानें न साधे धरि लोकरीती, उपाय भेदाख्य तिचा करीती, ।
उपाय सामादिक हे प्रसिद्ध, किजे तशांही परि कार्य सिद्ध. ॥ २६

---

१. इंद्रियांच्या ठिकाणीं विश्वास ठेवणारी सेना. स्वामी म्ह० इंद्रिय. या सेनेला इंद्रियसुखापेक्षां जास्त कांहीं समजत नसल्यामुळें सद्बोधाकडे तिची प्रवृत्ति होत नाहीं. २. नेत्रांना कपाटें लावण्याची म्हणजे डोळे मिटावयाचे ३. झोंपेचा पति अज्ञान त्याचा. ४. जागृतीचा ५. किल्ला. ६. 'उत्थापन' पासून 'उठाण' हा शब्द झाला. 'उठण्यानें' होण्यानें. ७. 'स्थान' पासून 'ठाण' शब्द निघाला. ८. जागृतीची. ९. परकी. १०. चैतन्यरत्न. ११. पारखावी, ओळखावी. १२. चवथी अवस्था. १३. गज. १४. उपमा व रूपक हीं दोन्ही या ठिकाणीं आहेत. हें सर्व प्रकरण रूपकनय आहे. १५. समूह. १६. जिंकणें. इंद्रियें अनावर झालीं म्हणजे कुबोध जिंकणें (त्याचा पराभव करणें) कठिण आहे. १७. भेद आहे आख्या (नाम) ज्याची तो. भेद=उपजाप=फितुरी. १८. साम=सख्य. [उपाय चार आहेत:—भेद, दंड, साम आणि दान. 'भेदो दंडः साम दान मित्युपायचतुष्टयमि'त्यमरः भेदाचे व दंडाचे तीन प्रकार आहेत. दान आणि साम यांचे पांच प्रकार

नामाविणें जे स्वर गीत नाना, अज्ञानहेतु च वृथा तनाना, ।
नामें हरीची जन गाय नाचे तो मोक्षहेतु ध्वनि गायनाचे. ॥ २७
महा अपेक्षा रस संनिधानें, पथ्येंचि होतीं बरवीं निधानें, ।
ऐवं च नामामृत जाय कानीं, कीजे असा भेद उपासकांनीं. ॥ २८
न भेदें जयीं शत्रू साधे निदानीं, वधावा अहो स्फुट साधूनि दानीं, ।
मनीं स्पष्ट एकाच्चिया हो! निवाली, रणीं ते धण्यालागिं आणूनि घाली. ॥२९
लांचावलें इंद्रिय कीर्तनासी, तें हेतु अज्ञानविवर्तनासी, ।
तें स्वामिघाताप्रति वाट दावी, प्रसिद्ध हे गोष्टि किती वदावी? ॥ ३०
रस स्वाद कर्णीं जसे गायनाचे, तसे नेत्र ही भक्त जो गाय नाचे, ।
तया पाहती लांच तो त्यांस वाटे, पुढें प्रेम भेटीस ये त्या च वाटे. ॥ ३१
रडे जीव कीं प्रेम जें स्व-स्वरूपीं, कुबोधें अडें घातलें देह-रूपीं, ।
सुखें गातसे जो असंगा जयाला, शरीरीं च त्या क्षेम दे गातयाला. ॥ ३२
काळें बहू न वळखे स्वसुतास मीय, पान्हा फुटे स्तनतटांत तरी न माय, ।
हा गातसे प्रियतमा निज आत्मयाला, हें नेणतां सहज रोदन ये तयाला. ॥ ३३
बळें प्रेम ही तें कुबोधें चि बंदीं, असे घातलें भोगवार्ताप्रबंधीं, ।
जयीं भेदिती इंद्रियें बोध-राया, कुबोधा न ये शक्ति त्याला धराया. ॥ ३४

आहेत. १—भेदस्त्रिविधः । तदुक्तम्—"स्नेहरागापनयनं संहर्षोत्पादनं तथा । संतर्जनं च भेदज्ञैर्भेदस्तु त्रिविधः स्मृतः" इति ॥ राज्ञो द्रोहाय शपथपूर्वकम् 'अमीषामैकमत्यं ज्ञातम्' रक्षस्यार्थस्य कपटलेखादीनां राजसदसि प्रक्षेपाद्राज्ञोऽनुयायिषु स्नेहस्य परिजनानां च प्रभौ भक्तेरपनयनमिसेकः । अनुयायिनामेव परस्पराभिभवसंजननं संहर्षोत्पादनम्—इति द्वितीयः ॥ * ॥ दण्डोऽपि त्रिविधः । तदुक्तम्—"वधोऽर्थग्रहणं चैव परिक्लेशस्तथैव च । इति दण्डविधानज्ञैर्दण्डोऽपि त्रिविधः स्मृतः" इति ॥ परिक्लेशो बन्धनताडनादिः ॥ * ॥ "प्रतिदानं तथा तस्य गृहीतस्यानुमोचनम् । द्रव्यादानमपूर्वं च स्वयंग्राहप्रवर्तनम् । देयस्य प्रतिमोक्षश्च दानं पञ्चविधं स्मृतम्"—इति मुकुटे विशेषः ॥ "परस्परोपकाराणां दर्शनं गुणकीर्तनम् । संबन्धस्य समाख्यानमायत्याः संप्रकाशनम् । वाचा पेशल्या साधु तवाहमिति चार्पणम् । इति सामविधानज्ञैः साम पञ्चविधं स्मृतम्" ॥ "साम दानं च भेदश्चेति चतुष्टयम् । मायोपेक्षेन्द्रजालं च सप्तोपायाः प्रकीर्तिताः" ॥ १९. कोणत्याही. 'तशाही' असाही पाठ आहे.

१. अज्ञानमूलक. २. गायनाचे ध्वनि. ३. याप्रमाणें. ४. स्पष्ट. ५. भोंवरा. ६. नाश करी. ७. रस्त्यानें. ८. कुबोधाचें विशेषण. ९. आलिंगन. १०. गाणाऱ्याला, जो गातो त्याला. ११. माता. १२. मावता नाहीं. पहिल्या दोन ओळींतील उपमा फार खमंग आहे. १३. कैदेंत. १४. विषयसुखाच्या उपभोगासंबंधालें गोष्टी.

डोळ्या वाटे प्रेम तें बोधराया, साष्टांगें ये पाय त्याचे धराया, ।
जे हाडांचा पाय खोडा न सोसी, स्वात्मा भेटो हेंचि त्याला अँसोशी. ॥ ३५
रसें कीर्तनीं भक्त जो त्यास गातो, ह्मणे प्रेम आत्मा मला दाखवा तो, ।
द्रवोनी निघे लोचनीं जेंवि पाणी, ह्मणे दाखवा राम कोदंडपाणी. ॥ ३६
करूनियां इंद्रियवृंद पाळी, प्रेमांबुचें हीं च कुबोध पाळी, ।
नामांबुदाची अतिवृष्टि होते, प्रेमें तयी पाळ फुटे अहो! ते. ॥ ३७
कुबोधास ऐसें जयीं प्रेम सोडी, धरी चित्त विश्वंभराची दंसोडी, ।
प्रताप प्रभूच्या असा कीर्तनाचा, ह्मणोनी उठा आणि गा कीर्तनाचा. ॥ ३८
अशी सिद्धि हे ज्या अवस्थेंत होते, तिला पापिणी झोंप झांकी अहो! ते. ।
ह्मणोनी अहो! जागृतीमाजि सेना, तिला फोडितां स्वामि तीचा असेना. ॥ ३९
अशी फूट होतां च अज्ञान राया, धरूनी अहो राहवेना नरा या, ।
पळे कीर्तनीं दूरि चित्तीं असेना, दुरूनी च धाडी पुन्हा झोंप सेना. ॥ ४०
दुरूनी जया झोंप सैन्यास धाडी, गमे नाम टाळी तया रांजधाडी, ।
घडी एक ते राहतां नाम टाळी, शिरे लोचनीं इंद्रियांतें विटाळी. ॥ ४१
ज्या वरी हय दळीं ढकलीते, त्यास मूर्च्छित करी ढकली ते, ।
दीपिते दुरुनि जे हरिदासां, औतळों तरि शके न उदासां. ॥ ४२
देखोनि त्याला सग हाय हाय, ह्मणोनि जो धन्य करी सहाय, ।
त्यां मूर्च्छितां डाकिनि तों दिसेना, नाशी तिला सावध संत-सेना. ॥ ४३
ओंह्राय फट् ह्मणुनी वाजवितात टाळी,
कीं बीजयुक्त अजि! ते जपविघ्न टाळी, ।
हे गोष्टि तों सकळ [16] मंत्रविदांस ठावी,
या लागिं नामसह एकसरें उठावी. ॥ ४४
असे आयका बोल ते वामनाचे, स्वयें तो त्रि रंगी जया या मनाचे, ।

---

१. तो. प्रेमशब्द संस्कृतांत (प्रेमा असा असल्यामुळें येथेंही त्याचा पुल्लिंगींच प्रयोग केलेला आहे.) २. उत्कृष्ट इच्छा. ३. कोदण्ड (चाप) आहे पाणीमध्यें (हातांत) ज्याच्या तो (कृष्ण.) ४. इन्द्रिय समूह. ५. संरक्षण करी. ६. आळें. ७. नाममेघाची. ८. दशी. ९. प्रसिद्ध करा संकीर्तन करा. हा प्रयोग लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे. १०. राजानें धाडलेल्या सैन्याचें तुटून पडणें. धाडधाडी=हल्ला, तसें टोळधाड. ११. ढकलणारी. हे विशेषण नाम होय. १२. भासते, दडावते. १३. कृष्णभक्तां. १४. स्पर्शणें. १५. मंत्रजप करतांना विघ्नें टाळण्याकरितां 'ओं ह्रांय फट्' असा शब्दोच्चार करून टाळी वाजवितात. १६. मंत्रज्ञ.

जगद्धाम नाचे तयीं काम नाचे, जगीं हारती दोष जे कां मनाचे. ॥ ४५

मागें तुह्मां मी रसिकचित्तमातें, कीं चित्त तें द्या निज मित्र मातें, ।

गातों हरीचे गुण गीत नाना, जें सानंद ज्यांत नसे तनाना. ॥ ४६

जरी कथेचे रसरंग केले, ते ही कथेलागिं तुम्ही भुकेले, ।

सुदाम याच्या पृथुकास देव, तसा भुकेला अजि वासुदेव. ॥ ४७

असोनियां ही जलधींत शिंपी, मेघ स्वभावें जल त्यांत शिंपी, ।

जो बिंदु तो रत्नचि दिव्य होतो, रत्नाकराचा महिमा अहो तो. ॥ ४८

पिऊनि ज्याचें जल मेघ नाचे, सिंधूंत त्यां बिंदु तया घनाचे, ।

पडोनि जो रत्नकदंब होतो, न होय अन्यत्र शिंपी अहो! तो. ॥ ४९

स्वाती विना जो जल मेघ शिंपी, सद्रत्न तो सिंधु करीन न शिंपी, ।

वृथा तुह्मां ही न रुचे तनाना, नामाविणें गीत वृथा तनाना. ॥ ५०

एवं तुह्मी गोड कराल मातें, जो गातसे श्री पुरुषोत्तमातें, ।

मनीं जयाच्या सग नाम नांदे, वाटे मला हें जग आजि ना दे. ॥ ५१

तुम्ही सिंधु स्वामी! श्रवण हरिनामीं पसरले,
जशा मुक्ताशुक्ती इतर जन वार्ता विसरले; ।
तयीं नाम स्वाती उदकचि धरावें न दुसरें,
मदुक्ती त्या मुक्ताफळ करिति जे एकचि सरें. ॥ ५२

नेणेंचि कांहीं विधि गायनाचे, रंगीं असा ही हरि गीय, नाचे. ।

तो मानिला सर्व चि गोड संतीं, कीं कोकिळा-शब्द जसा वसंतीं. ॥ ५३

गळा कोकिळेचा जसा श्रीवसंतीं, कळा गोड माझ्या तशा सर्व संतीं, ।

न गोडी वसंताविना कोकिळांला, विना संत तैशाचि माझ्या कळांला. ॥ ५४

---

१. श्लोक २ पहा. २. उत्तम रसज्ञ. ३. सारें. ४. पोह्यांस. ५. वासुदेव='आच्छादितो जगातें जो मायेनेंचि वासु त्या म्हणती । वासु असुनि देवहि जो नाम तया वासुदेव हें देती' ॥ [नामार्थ दीपिका. ९ पृ. ८०.] ६. समुद्रांत. येथें स्वभावोक्ति अलंकार आहे. ह्या व पुढील दोन श्लोकांतील स्वभावोक्ति व उपमा फार सरस उतरल्या आहेत. ७. समुद्र. ८. समूह. ९. 'जें स्वात्युद्भव मुक्ति शुक्तिपुटकीं मोतीं घडे नेटकें' असा एक वामनाचा चरण आहे. १०. 'पुरुषोत्तम' नांवाचा अर्थ असा:—"पुरुषांमध्यें उत्तम, उत्तम किंवा क्षराक्षराहून । तो पुरुषोत्तम जाणा ह्या धन्य तयास चित्त वाहून." ॥ [नामार्थदीपिका. २४ पृ. ३.] ११. कान. स्वामि हे सिंधु (सागर), श्रवण हे शुक्ति, नाम हें स्वात्युदक, आणि कल्युक्ति ही मुक्ताफळें असे येथें रूपक झालें. १२. मोत्याची शिंप. १३. प्रकार. १४. गातो.

न जाणें स्वरा गीत तालानुरागा, अजी! जाणतों गीतनामाद्दरागा, ।
असें मात्र गातों उगें जें जपावें, अशालागिं ही तो महाराज पावे. ॥ ९५
मला राम गातां सुखप्राप्ति होते, गमे कीं समस्तांस होते अहो! ते. ।
नमो गोड रामांस कीं गोड भक्ता न वाटे वाटे न अभक्तां विभक्तां. ॥ ९६
अजी! ताल संगीत देतील दृष्टी, तया रंजवावें न ऐसे अदृष्टी, ।
जया ओंवडी श्रीमहाराजनामीं, तयां प्रार्थितों लोक सान्या जगा मी ॥ ९७

उपसंहार.

(अनुष्टुभ्वृत्त.)

ग्रंथ हाची प्रेमसरी विश्नें 'मातंगकेसरी' ।
जो भक्तीची गळसरी पाहावा निर्शिवासरीं ॥ ९८

---

४६. योगवासिष्ठ.

(श्लोक.)

स्मरोनी मनीं श्रीसरोजेक्षणातें, जिता मुक्त त्यांच्या वदों लक्षणातें, ।
पुसे राम, बोले वसिष्ठ स्ववाचा, प्रसंगांत त्या प्रश्न हा राघवाचा. ॥ १
'असा देहीं मुक्त स्थिरंचर जगीं निर्विषयता,
सदा पाहे त्याची कशि अजि! अपूर्वातिशयता? ।
न पूर्वी साधेसा अतिशय तुम्हां जो समजला,
तयाचा तो सांगा, गुरुजि! निज शिष्यास मजला. ॥ २
विना ज्ञान ही होति सिद्धि प्रसिद्धा, अपूर्वा न त्या ज्ञानियां ज्ञानसिद्धा; ।
स्वबोधें च जे सिद्धता ते वदावी.' वसिष्ठाप्रती राम हा भाव दावी. ॥ ३
असा प्रश्न ऐकोनियां राघवाचा, वदे उत्तर श्रीवसिष्ठ स्ववाचा; ।
वदों भाव त्याचा महाराष्ट्रवाणी, जरी शब्द थोडे, न अर्थास वाणी. ॥ ४

---

१. गीत (गायिलें) आहे नाम ज्याचें असा परमेश्वर त्याचे ठायीं जो अनुराग (प्रेम) त्याला. २. ज्यालागीं. जप जरी नुसता मनांतल्या मनांत केला तरी परमेश्वर प्रसन्न होतो. ३. नाशिवी. ४. या काव्याच्या शेवटीं वामनाचें नांव नाहीं, तथापि वर्णनपद्धति आणि विचारसरणी वामनी आहे तेव्हां हें त्याचेंच होय. ५. निष्करुप हत्तीस सिंहाप्रमाणें. ६. रात्रंदिवस. ७. श्री+सरोज+ईक्षणातें=लक्ष्मी+कमळ+नेत्रातें=कमलनेत्र परमात्मस्वरूपाला. ८. जीवन्मुक्तांच्या. ९. जीवन्मुक्त. १०. स्थावर जंगम जगांत. ११. ज्ञान झाल्यावांचूनही इष्टार्थ सिद्धि होते ही गोष्ट सुप्रसिद्ध आहे. १२. आपल्या वाणीनें. १३. कमताई. जरी महाराष्ट्र भाषेंत शब्दसंग्रह अल्प आहे तरी अर्थाची कमताई नाहीं, शब्दांच्या अंगीं अर्थ व्यक्त करून दाखविण्याची शक्ति मोठी आहे.

गुरु बोले, 'ज्ञानीस्थिर निजसुखीं गा! रघुपती!
न मानी तो कोणी अतिशय जयां अज्ञ जगतीं; ।
निजात्मत्वीं तृप्त प्रियपण असे हे त्रिजगतीं
दुजे ठायीं वाटे तरि च विसरे ते निज गती. ॥ ५
अतिशय रघुराजा! त्यास वाटे न कांहीं
न गणि [1]विभव नाहीं जें [2]विरंच्यादिकां हीं; ।
[3]स्वरस पिउनि [4]धाली बुद्धि धीरा जयाची
निज वसति निजांगीं त्या महाराजयाची. ॥ ६
आकाशमार्गगमनादि जनीं प्रसिद्धा
सिद्धी उदंड दिसती [5]तपमंत्रसिद्धा, ।
ज्ञानोदयाहुनि हि साधति पूर्व काळीं
कैंचें अपूर्वपण [6]त्यांस अशा सुकाळीं? ॥ ७
मंत्रादि सिद्धि हि तशा [7]अणिमादिसिद्धी
साधूनि यत्न [8]निकरें करिती प्रसिद्धी; ।
सिद्धी अशा इतरही जन अज्ञ साधू
पाहे न त्यास [9]निजबोधनिमग्न साधू. ॥ ८
मनीं जडप्रीतिस वास नाहीं, न लिंगदेहकृत वासनाही, ।
सर्वत्र सत्ताच समान साची, देखोनि कुंठे गति मानसाची. ॥ ९
वसे [10]सुधासागर [11]अंतरंगीं आस्था तया काय [12]मृषा [13]तरंगीं? ।
सर्वत्र आस्था त्यजणें विशेषें, विशेष तो एक महाविशेषें. ॥ १०
विशेषांत ज्या मूढ होतील बुद्धी, म्हणावें विशेषें तयां मूढबुद्धी; ।
नव्हे ज्ञानियांचा तसा हा [14]विशेष जयामाजि ते तुच्छ होती [15]विशेष. ११
नव्हे मूढ तो मूढबुद्धीसमान दुजा अर्थ हा केव[16]ळें त्यास मान, ।
असा भाव कीं त्यास नाहीं [17]अविद्या, [18]गळे वासना, बिंबतां [19]आत्मविद्या.॥ १२

---

१. वैभव, ऐश्वर्य. २. ब्रह्मादिकांस. ३. आत्मज्ञानरस. ४. तृप्त झाली. ५. तपानें आणि मंत्रांनीं (तपोबलानें आणि मंत्रबलानें) प्राप्त झालेल्या सिद्धि. ६. 'या सहसा सुकाळीं' असाही पाठ आहे. ७. सूक्ष्मतादिक अष्टसिद्धि 'अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा । ईशित्वं च वशित्वं च तथा कामावसायिता ॥' ह्या आठ सिद्धि होत. ८. नेटानें, जोरानें. ९. आत्मज्ञाननिमग्न. १०. अमृतसिंधु. ११. अन्तःकरणांत. १२. खोटें. १३. लाट. १४. विशिष्ट भेद, विशिष्ट गुण. १५. अधिक, अधिकत्वें करून. १६. येथें 'ळ' वृत्तसुखार्थ दीर्घ मानावा. १७. अज्ञान. १८. नष्ट होते, वासनेचा क्षय होतो. १९. आत्मज्ञान.

अशी आस्था कांहीं अजि जरि मनामाजि न वसे,
कसें प्रारब्धाचें विविध फळ भोक्तृत्व गवसे?' ।
अशा ही संदेहा धरुनि विधिचा नंदन मुनी
वदे श्रीरामातें करुं विशदें दोवांस नमुनी. ॥ १३
जितां मुक्त जो ज्याचिया लक्षणातें वदे श्रीवसिष्ठ सरोजेक्षणातें, ।
'असे कीं दिसेदीस हो वेगळाले, स्वअज्ञानसंस्कार ज्यांचे गळाले. ॥ १४
अलिंग जें निर्गुण तत्स्वरूप, स्वलिंग जे आपण तेंचि रूप, ।
त्याचें अगा! आइक चिन्ह रामा! गोष्टी जयाच्या हृदयाभिरामा ॥ १५
संशांति संसृति चिर भ्रम तो असा रे!
कीं जो भवभ्रम अनादि अशांत सारे; ।
ते पावले परम शांति अपूर्व रामा!
गोष्टी तयांत स्वसुखें हृदयाभिरामा. ॥ १६
कुलालाचें राहे भ्रमक तरि चक्र भ्रमतसे
अविद्या गेल्या ही, भ्रम उरति कामादिक तसे. ।
परी ब्रह्मात्मत्वस्मरणबळ त्यांचें घडिघडि,
उणें पाडी मुक्तस्थिति पुसति, ते हे चि उघडी. ॥ १७
जरी राहे वारा, तरु रघुविरा! हालत असे,
अविद्या गेल्या ही, भ्रम उरति कामादिक तसे.
परंतु क्षीणत्वें चलन पहिल्याहूनि दुसरें,
उणें पाडी ऐसें बळ धरिति जे आत्मविसरें. ॥ १८
नव्हे वेग क्षीण क्षितिरुह यथापूर्व चळतो,
असे तेथें वारा जन म्हणति तर्क प्रबळ तो; ।
वदे ब्रह्मज्ञान क्षय अवगुणाचे न दिसती
अविद्येची तेथें अधिकबलसंयुक्त वसती. ॥ १९
जसा आत्मज्ञानें क्षय[11] अवगुणांचा[12] दिसतसे,
अशक्तत्वें रोगें कृश गमति कामादिक तसे, ।

१. वसिष्ठमुनि. २. स्पष्ट. ३ जीवन्मुक्त जो पुरुष त्याचें लक्षण वसिष्ठानें कमलेक्षण रामाला सांगितलें. ४. सरोज+ईक्षणातें=कमल+नेत्रातें=कमला सारखें नेत्र ज्याचें अशा रामाला. ५. मनोहर. ६. संसार. ७. कुंभाराचें. ८. काम, मद, मोह, लोभ मत्सर इत्यादि. ९. वृक्ष. (क्षितीवर=भूमिवर, रुह=वाढणारा, वृक्ष जमिनीवर वाढतात.) १०. पूर्वी जसा होता तसा. ११. नाश. १२. कामादिक दुर्गुणांचा.

परि श्रीरामा! त्या अकुशल कुशली कृपणता,
स्वबोधें क्षीणत्व प्रतिदिवस तेथें निपुणता. ॥ २०
अगा! आत्मज्ञानें उरति जनकादीक सगळे,
परंतु प्रारब्धद्रुमफळ विनाभोग न गळे; ।
म्हणूनि श्रीरामा! चरम तनु हे जो जित असे,
कुशलवातें कामादिक अनुदिनीं पावति असे.' ॥ २१

उपसंहार.

(श्लोक.)

कुशलमति नरांतें बोधितां ये रितीनें,
धरिति मनिं सुयत्नें बोलिलें जें यतीनें; ।
गुरुपदभजनाहीहूनि कांहीं दिसेना,
तृणसम विभवातें मानिती भूतसेना. ॥ २२
ज्ञानाहुनी थोर दिसे न कांहीं, समान जे संत शुकादिकां ही, ।
ऐशा सुखा देखुनि रामराया जगद्गुरू वामन दे वरा या. ॥ २३

---

१७. गीतार्णवसुधा.

(श्लोक.)

प्रथम वंदुनियां भगवत्तमा, मग तदात्मक भागवतोत्तमा, ।
अनुभवें भगवत्पद देखिलें कथिन जें मनिं वामनिं रेखिलें. ॥ १
मन रमे भगवत्पदलक्षणीं पुरुष तो पुरुषोत्तमलक्षणी, ।

---

१. जनक प्रभृति थोर थोर आत्मज्ञानी साधु. २. वृक्ष. ३. शेवटाची. ४. देह. ५. जीवंत. ६. दिवसेंदिवस. ७. प्राणिसमूह, भूतग्राम, 'भूतसेना' हा शब्द वामनी काव्यांत अनेक स्थळीं आढळतो. [गीतार्णवसुधा श्लो० ६.] ८, 'देवराया' असाही पाठ आहे. ९. गीता+अर्णव+सुधा= भगवद्गीतारूप अर्णवाचें (सागराचें) मथन करून काढलेली सुधा (अमृत). या प्रकरणांत भगवद्गीतेंतील मुख्य मुख्य मतांचा सन्निवेश केला आहे म्हणून याला अन्वर्थक 'गीतार्णवसुधा' असें नांव दिलेलें आहे. या प्रकरणाच्या चरम श्लोकांत (श्लो० १०२) पंडितांनीं या नामाचा निर्देश सकारण केला आहे. १०. भगवत्स्वरूप. ११. श्रेष्ठ भगवद्भक्ताला. १२. भगवंताचे पाद. १३. मी वामनपंडित कवि कथिन—असा भाव. १४. भगवंताच्या पदाच्या (चरणाच्या) लक्षणांत. जें पद षड्गुणैश्वर्यसंपन्न आहे असें याचें लक्षण आहे. या सहा गुणांचीं नांवें:—समग्र ऐश्वर्य, समग्र धर्म, समग्र यश, समग्र श्री, समग्र ज्ञान, आणि समग्र वैराग्य. या षड्गुणैश्वर्यांत 'धर्म' स्थानीं कोणी 'कीर्ति' या गुणास घालतात. १५. भगवंताच्या चरणीं मन रत झालें म्हणजे पुरुष पुरुषोत्तमलक्षणसंपन्न असा दिसतो व जगत् आणि जगत्पति हें एकरूप असें भासतें.